

BLEIBURG I KRIŽNI PUTOWI KAO HISTORIOGRAFSKI I DEMOGRAFSKI PROBLEM

Uvažavajući okvire koje podrazumijeva simpozij, kao mjesto na kojem se problemi u ograničenom vremenu prije svega otvaraju i naznačuju, pokušat ćemo govoriti o temi "Bleiburg i Križni putovi" u svjetlu dosadašnjeg pristupa historiografije i demografije tom problemu. Niz je neuobičajenih razloga poradi kojih nije, sa znanstvene razine, jednostavno govoriti o Bleiburgu i Križnim putovima, pa će se ovo izlaganje zadržati upravo na opisu zatečenog stanja, te ishodištu i mogućim naznakama izlaska iz tih, u razvijenom svijetu, netipičnih znanstvenih zapreka. Stoga se u ovom izlaganju neće nizati faktografija ni bibliografija, nego će se ostati na općoj razini, a s nekoliko primjera pokušat će se naznačiti problem, tj. dokuda je stigla znanstvena, dakle, objektivna obrada ove tematike. Ovaj pristup je odabran zbog toga jer je on odlučujući ako se ima namjera raditi na objektiviziranju problema Bleiburga i Križnih puteva znanstvenim načinom, jer svaki drugačiji neznanstveni pristup-koji je dosada bio dominantan neće dati rezultate koji bi mogli imati trajniju vrijednost; naročito ne izvan hrvatskog korpusa. Sve do sada objavljena djela o poratnom stradanju Hrvata naslanjala su se na dva ishodišta, koja se na ovoj temi dosta preklapaju. Jedan je demografski, a drugi je historiografski u najširem smislu riječi, što znači da obuhvaća publicistička i memoarska djela.

Imajući u vidu konceptijska polazišta, te metodologijski i terminološki pristup, kao i samu mogućnost istraživanja i pisanja o toj temi, radovi historiografskog karaktera opravdano se mogu podijeliti na one koji su nastali u bivšoj Jugoslaviji i djela koja su nastala u iseljeništvu. Dobro je znano da je jedna od najvećih tabu tema u bivšoj Jugoslaviji, kako u znanosti, a tako u medijima i uopće u svim oblicima komunikacije bila stradanje hrvatskog naroda nakon završetka II. svjetskog rata. Tu zabranjenu temu jedan kolega je dobro nazvao najvećom crnom rupom u nizu crnih rupa hrvatske povijesti, a koje je prešutjela hrvatska historiografija. U bivšoj Jugoslaviji sve što se govorilo o neposrednim događajima po završetku rata svodilo se na fraze o "tjedan dana produženom ratu protiv kvislinga", "slugu narodnog neprijatelja" i tsl., sa kojima se obračunala hrabra partizanska vojska.

Koncepcija tog pristupa, koja se očitovala u zabrani bilo kakvog istraživanja o poratnim žrtvama i zadržavanju na razini ideologiziranih složenica, suglasna je sa apologetskom ulogom koju su imale društvena znanosti u bivšoj Jugoslaviji, gdje im je gotovo isključivi zadatak bio zastupati ideološke interese vladajuće strukture.

Što se tiče iseljenništva, tamo se puno govorilo i relativno dosta pisalo o toj temi, zahvaljujući prije svega izdavačkim poduhvatima gospodina Vinka Nikolića, a potom i ovdje nazočnog gospodina Ante Belje i drugih (Bleiburška tragedija, YU Genocid, napisi u Hrvatskoj reviji itd.). Vrijednost tih djela, kao i grade koju je prikupio gospodin Draganović (koja je sačuvana-kao što smo ovdje čuli) nalazi se, pokraj sprječavanja javnog zaborava te tragedije, u njihovoj dokumentarnosti, tj. oni prije svega imaju dragocjenu vrijednost svjedočanstva ili izvora, koji gotovo u cijelosti nisu znanstveno obrađeni ni interpretirani. To znači da nisu bili prilagođeni za komunikaciju izvan hrvatskog korpusa, pa je i to jedan od razloga što događaji koje simbolizira Bleiburg nisu bili uopće razumljivi i barem djelomično prihvaćeni u zapadnom okruženju, u kojem je živjelo hrvatsko iseljenništvo.

Kad se s objektivnog motrišta procjenjuje ta situacija, onda je posve razumljivo kako je u iseljeništvu cijeli niz objektivnih okolnosti onemogućio sustavno prikupljanje i sustavnu

znanstvenu obradu, tj. proučavanje i interpretaciju građe o Bleiburgu i Križnim putevima. A temeljno ograničenje je bilo nepostojanje hrvatske države, jer – kao što pokazuju primjeri drugih naroda – za takav, složen i sustavan pristup bilo je prijeko potrebno uz individualne napore iza sebe imati i državnu strukturu. Dakle, moglo bi se zaključiti: iseljništvo je zahvaljujući entuzijazmu pojedinaca napravilo i više nego što se objektivno moglo od njega očekivati, a hrvatska historiografija u bivšoj Jugoslaviji, možemo to tako formulirati, nije smjela gotovo ni spominjati tu temu. Stvaranjem samostalne hrvatske države 1990. godine, slijedeći spomenutu logiku, na prvi pogled se moglo očekivati kako će društvene znanosti doživjeti svojevrsan preporod, tj. da će – prije svih historijska znanost – navaliti na razotkrivanje prešućenih tema iz hrvatske povijesti. No, to se nije dogodilo ni u najmanjoj mjeri, te se, naravno, nameće pitanje koji su tome razlozi. Najkraći odgovor mogao bi se sažeti u jednoj kratkoj rečenici: radi se o tragediji hrvatske historiografije. Naime, već prije više od dvadesetak godina bilo je pojedinih znanstvenika, kao na primjer Zvonimir Kulundžić, koji su otvoreno govorili i pisali o procesu propasti hrvatske historiografije u Jugoslaviji, kako prvoj, tako i drugoj. Ali moć sustava jugoslavenske države uspijevala je bezbolno i lako ukloniti takva razmišljanja i praktično ih svoditi na ispađe pojedinaca bez posljedica po znanstveni sustav. Sada 1995. godine, dakle pet godina nakon postojanja samostalne hrvatske države, povećava se broj i starijih povjesničara koji javno tvrde kako se hrvatska povijest 19. i 20. stoljeća mora zapravo reinterpretirati, što znači praktično nanovo istražiti, te da su prva i druga Jugoslavija toliko upropastile hrvatsku historiografiju da će se ona morati desetljećima oporavljati, kao što je desetljećima trajao i proces njena upropaštavanja. Ovo nije prigoda za ulaženje u ocjene koje bi davale odgovor jesu li ta razmišljanja realna ili se radi o pesimizmu, no svakako je potrebno naglasiti jednu činjenicu: na području Hrvatske je cjelokupni sustav (pojedinci i institucije) koji se temelji (i) na društvenim znanostima desetljećima izgrađivala i sebi prilagođavala jugoslavenska država, a 1990. g. njega je naslijedila hrvatska država. Kad bi se promatrao samo dio tog sustava koji pokriva historiografiju (institucije, knjige i kadrovi od osnovnih škola do Akademije) vidjelo bi se o kakvom se moćnom ustroju radi, a osnovni je problem što se u vrijeme postojanja Jugoslavije koncepcija izgradnje institucija i odabira kadrova nije temeljila na općim vrijednostima i sposobnostima, nego je bila drastično ideologizirana i protivna hrvatskoj državi. To teško stanje hrvatske historiografije se može vrlo jednostavno ilustrirati pomoću nekoliko činjenica.

Posljednju sintezu cijele hrvatske povijesti napisao je historičar koji je umro prije skoro 60-ak godina (radi se o Ferdi Šišiću), a kakvoća sinteze u historijskoj znanosti smatra se mjerilom dostignute razine određene historiografije. Usto hrvatski povjesničari, osim samoobrazovanih i nadarenih pojedinaca, desetljećima su primjer osoba koje su lošeg strukovno – metodologijskog i općeg obrazovanja. Naravno, ti nedostaci nisu posljedica genetskih osobina hrvatskih povjesničara, nego su rezultat nastavnih planova po kojima su oni školovani. U tom smislu, primjerice, nedavno su objavljene dvije po naslovima ambiciozne knjige, jedna govori o cijeloj hrvatskoj povijesti, a druga o povijesti NDH. I jedna i druga knjiga – koncepcijski, metodologijski, kompozicijski, interpretativno, terminološki itd. – nisu prerasle razinu osnovno – školskih udžbenika iz bivše Jugoslavije. Napokon, što se tiče Bleiburga, iako izgleda nevjerojatno – istinito je, knjiga gospodina Tolstoja, "*Ministar i pokolji*", još predstavlja jedino pravo znanstveno povijesno djelo koje govori o stradanju Hrvata nakon Drugog svjetskog rata. S tim da još valja dodati kako je istraživanje tog problema, što se tiče stradanja Hrvata, gospodinu Tolstoju bilo u drugom planu, dakle, od sekundarnog značaja. Ovo se nikako ne smije shvatiti kao zamjerka gospodinu Tolstoju, nego samo kao pokazatelj stanja hrvatske historiografije. Kada bi smo, o Bleiburgu i Križnim putevima, pokušali pronaći najbolje istraživačke radove koji su u posljednjih pet godina nastali u Hrvatskoj, vidjeli bi da su ih objavili novinari u obliku razgovora s akterima ili očevicima, što je također pokazatelj stanja u hrvatskoj historiografiji. Obilje sada dostupne pisane i filmske građe o toj tematici, u različitim arhivima (državnim i privatnim), te u drugim institucijama, čeka nedirnuto na znanstvene istraživače.

Najviša tijela hrvatske državne vlasti u više navrata su ukazivala na prijeku potrebu za znanstvenim rezultatima o ratnim i poratnim žrtvama, a stvar se ipak ne miče sa mrtve točke. Ovdje je naznačen dio primjera općih okolnosti koje su uvjetovale da mi i danas – u znanstvenom smislu – i ne znamo što se dogodilo na Bleiburgu i Križnim putevima. Pritom je jasno, kako je većini stanovnika Hrvatske poznat veći ili manji broj pojedinačnih svjedočanstava i činjenica koji govore o stradanjima na Bleiburg i na Križnim putevima, a sve ostalo prepušteno je nagađanjima i proizvoljnim tumačenjima. U takvoj situaciji, čak se – u skoro vrijeme – ne treba očekivati ni znanstvena rekonstrukcija cjelovitog pregleda pukog događanja vezanog za poratno stradanje Hrvata. A o dubinskom znanstvenom promatranju kauzalnih odnosa u NDH-a, te

položaju i propasti hrvatske države u sklopu tijeka svjetskog rata, može se i nadalje uglavnom spekulirati. Govoriti o mogućnosti interdisciplinarnog znanstvenog pristupa problemu ratnih i poratnih žrtava što se tiče Hrvatske izgleda nemoguće, iako su europske zemlje taj posao, kod sebe, već odavno napravile. Primjerice, u bilo kojoj stranoj biblioteci možete danima listati po katalozima i vidjeti najrazličitija djela koja su znanstveno istražila tu problematiku. Nameće se pitanje kako se maknuti iz tog začaranog kruga, kako bezbroj pojedinačnih svjedočanstava i obilje građe znanstveno objektivizirati u jedan cjelovit sustav? Hoće li ovo obilježavanje 50. godišnjice Bleiburga i Križnih puteva ipak potaknuti stvaranje snage koja može pokrenuti naslijeđeni sustav koji je do najsitnijih detalja proučio i stvorio jugoslavensku povijest? Ili se odnos snaga u tom sustavu mora prije toga izmijeniti?

Do sada smo promatrali problematiku Bleiburga i Križnih puteva s motrišta historiografije, a kako je s time blisko povezana i demografija, nužno je nakratko se zadržati i na njenom dosadašnjem pristupu toj temi. Ovom prigodom nema potrebe niti se ima vremena govoriti ili raspravljati o uglavnom poznatim stvarima – golemim rasponima međusobno suprotstavljenih demografskih ili stvarnih ratnih i poratnih gubitaka koje navode različiti autori, nego pozornost treba skrenuti na značaj demografskih izračunavanja po cjelinu problema o kojima ovdje govorimo. Sama priroda demografskih znanosti bila je u slučaju žrtava rata i poraća najzanimljivija politici. Jugoslavija je koristeći znanstvena (ili neznanstvena) računanja demografa najbržim putem došla u poziciju da ostvari svoja dva velika interesa. Prvo, imala je mogućnost povećati zahtjev za ratnom štetom. Drugo, što je nama ovdje zanimljivije, broj žrtava bio je i glavni temelj na kojem se gradila priča o genocidnosti Hrvata. A sva znanstvena i neznanstvena “istraživanja” historije i antropologije imala su jedan zadatak: potvrditi ili povećati broj koji je izračunala demografija. U tu svrhu tiskale su se brojne knjige s velikim brojem stranica i u velikoj nakladi. I svi akteri tog posla bili su zadovoljni. Država zbog postignutog cilja, autor zbog stjecanja ili potvrde znanstvenog i društvenog statusa, te velikog honorara – jer su izdanja bila rasprodana po unaprijed predviđenom ključu. Na taj način je stvorena situacija u kojoj je broj žrtava bio jedino važan i, što je u takvim okolnostima razumljivo, broj srpskih žrtava vrtoglavo je rastao.

Kada je prije desetak godina raspad Jugoslavije postao jedna od izvjesnih mogućnosti, Bogoljub Kočović, pravnik koji je studirao ekonomiju, 1985. godine je u Londonu objavio knjigu *“Žrtve II. svjetskog rata u Jugoslaviji”*, u kojoj broj žrtava svodi u moguće okvire, koji su na Zapadu mogli izgledati uvjerljivo, za razliku od nevjerojatnih brojki žrtava koje su za unutrašnju upotrebu, a krajem 80-tih i početkom 90-tih godina i za dizanje “borbene gotovosti”, navodili srpski autori u Jugoslaviji. Ali, ono što je bitno i znakovito je činjenica da se koncepcija Kočevićeva rada nimalo ne razlikuje od koncepcije ostalih velikosrpskih autora, jer on, primjerice, kaže: “Poslije događaja u NDH, Srbi imaju ne smo pravo, već i dužnost, da postave pitanje granica s Hrvatskom u krajevima gdje su Srbi kompaktni sa zaledem u drugoj oblasti,...u slučaju ako bi došlo do razbijanja Jugoslavije.” (Kočović, n. dj., 118) Dakle, on je to pisao šest godina prije raspada Jugoslavije, tj. ‘85. godine. Kočović je bio još jasniji u predgovoru jugoslavenskom izdanju svoje knjige, gdje navodi sljedeće: “Samo ustaška politika istrebljivanja Srba, Jevreja i Roma nosi ime genocid. Za druge možemo govoriti o osvetama, zločinima, o žrtvama građanskog rata, a nikako o genocidu. Treba imati hrabrosti i priznati tu činjenicu na hrvatskoj strani”. (Kočević, n. dj., XVIII)

Nakon iskustava, načina i posljedica, srpske agresije na Hrvatsku i BiH, dugo bi se moglo analizirati i izlagati koliki su vojno – psihologijski i svjetski političko – medijski značaj imali radovi autora čija se koncepcija sastojala u spomenutim polazištima. Ovdje je dovoljno prepoznati taj značaj i naglasiti njegovo postojanje i svrhovitost. Što se tiče izdavaštva u Hrvatskoj na tu temu, znakovito je izdvojiti jedan primjer koji je našoj javnosti uporno predstavljen kao znanstveni argument kojim su pobijene velikosrpski mitovi i koncepcije. Naime, Vladimir Žerjavić, dipl. ekonomist, umirovljenik Ujedinjenih naroda, kako piše u njegovoj knjizi, 1989. godine u Zagrebu je izdao knjigu *“Gubici stanovništva Jugoslavije u II. svjetskom ratu”*, a 1992. g. dopunjeno i izmijenjeno izdanje pod naslovom *“Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga”*. Žerjavić tvrdi kako glavnu svrhu svoje knjige vidi u dokazivanju neprihvatljivosti velikih brojki žrtava rata: “Krajnje je vrijeme da se prestane s objavljivanjem takvih brojki i da se izbjegne potpuno rasulo i eventualni građanski rat koji može samo štetiti svim narodima kojima je sudbina odredila da žive zajedno na ovim prostorima”. (Žerjavić, *Opsesije i megalomanije...*, 12) Na razini koncepcijskog promatranja važno je naglasiti da se govori o “građanskom ratu” i da se govori o mističnom pojmu sudbine koja je odredila da narodi koji su na ovim prostorima žive zajedno. Nadalje, u zaključku te knjige nalazi se i misao koja sama za sebe dovoljno govori: “Konačno, smatramo da ovakav ishod istraživanja, koji pokazuje da su naši gubici života u drugom

svjetskom ratu niži nego što se prvotno procjenjivalo, ne bi trebao nikoga povrijediti niti bismo mi trebali biti zbog toga nesretni, već obrnuto. To, naravno, nimalo ne umanjuje zločine i osude terora, okopatora i njihovih pomagača nad nevinim stanovništvom" (Isto, 216). Dakle, govori se o zločinima i teroru okopatora i njihovih pomagača, a ni jedne riječi o Bleiburgu. Kako se ne bi mislilo da je to slučajno spomenut ćemo još nekoliko detalja koji svjedoče o Žerjavićevom pristupu i koncepcijskom okviru kad govori o žrtvama rata. U dijelu knjige koji govori o raščlanjivanju demografskih gubitaka navodi se: "...gotovo u svim djelovima zemlje, vodila se borba s okupatorskim snagama i kvislinškim formacijama, a bilo je i borbi između kvislinških snaga. Dakako i genocid vršen nad narodom doprinio je smanjenju nataliteta." (Isto, 146) Još je upečatljiviji zaključak dodataka, za kojeg je sam Žerjavić naveo da je napisan 15. lipnja 1991. g. - nije nebitno naglasiti da je to vrijeme sve jače srpske agresije na Hrvatsku; kad srbijansko topništvo intenzivno razara hrvatske gradove, a 45 dana prije toga izvršen je pokolj hrvatskih redarstvenika u Borovu Selu itd. Dakle, u to vrijeme Žerjavić piše da "treba otvoreno osuditi hrvatske ekstremne nacionaliste koji žele umanjiti ratne žrtve a preuveličavati one nastale nakon rata, ali i ekstremne srpske nacionaliste, koji velikim brojkama stradalih u Jasenovcu pripisuju genocidnost cijelom hrvatskom narodu" (Isto, 87). Zadnja rečenica u knjizi je kao prepisana iz partijskog ruskog socrealizma u vrijeme između dva svjetska rata: "Na kraju se mogu samo priključiti željama B. Kočovića da - konačno - razum prevlada kako bismo opet imali spokojan i uspješan život, koji - sasvim sigurno - svaki naš čovjek žrko priželjkuje." (Isto, 89) Prema tome, nije teško prepoznati da približnost i srodnost između Kočovićeve i Žerjavićeve knjige nije samo u procijenjenim brojevima žrtava, već i u koncepcijama, koje se ipak svode na teze koje podupiru dokzivanje genocida kojeg su počinili Hrvati. No, razumljivi u grupni i pojedinačni interesi koji stoje iza takvih teorija, ali je nejasno zbog čega je i u čijem interesu hrvatska država pomogla prevodenje Žerjavićeve knjige na strane jezike? (Ako ništa drugo trebalo se imati obzira prema instituciji predsjednika hrvatske države, jer se očigledno i na znanstveni rad F. Tuđmana odnosi apel - "treba otvoreno osuditi ekstremne hrvatske nacionaliste koji žele umanjiti ratne žrtve")

U znanstvenom smislu je znakovita činjenica što su se za demografski posao izračunavanja, dakle, procjenjivanja, demografskih gubitaka i stvarnih žrtva zaobilazili, za taj posao školovani, demografi. Svjetla točka u tom crnom nizu je, primjerice, pristup gospodina Katalinića, koji svoja demografska izračunavanja nastoji povezati s povijesnim slijedom koji se do tada odvijao. No, usamljeni pokušaji, bez podrške cijelog sustava, u znanosti su osuđeni na propast. Na kraju, gledano s koncepcijske i metodologijske razine, postavljanjem u prvi plan i forsiranjem utvrđivanja i izračunavanja broja žrtava rata i poraća ne može se suzbijati već etablirane srpske priče o genocidnosti Hrvata, nego će to učiniti sustavna reinterpetacija novije hrvatske povijesti na način koji je razumljiv u razvijenom svijetu, a utvrđivanje broja žrtava rata i poraća tada će biti logična posljedica takvog cjelovitog pristupa. Taj posao očito će, radi niza razloga, morati učiniti hrvatski povjesničari najmlađe generacije. No, opet se nameće novo pitanje. Tko će ih i gdje za to školovati? Koliko je poznato, za sada na Sveučilištu, a niti u Ministarstvu znanosti ne postoje odgovarajući planovi, a također ni sredstva.

HRVATSKI SVEĆENICI - ŽRTVE BLEIBURGA

Uvrijeme Drugoga svjetskog rata (1941.-1945.) na tlu današnje Republike Hrvatske i Republike Bosne i Hercegovine (to je bio ondašnji teritorij Nezavisne Države Hrvatske) dogodio se veliki pokolj nedužnoga hrvatskog naroda. Hrvati su od velikosrpskog imperijalizma morali biti okrutno kažnjeni zato što su htjeli obnoviti svoju staru državnost. Naime, povijest slavenskih naroda dokazuje da su Hrvati prvi od svih slavenskih naroda imali svoju državu, imali svog kralja i prvi se kristijanizirali. Dakle, jedini razlog zašto su Hrvati morali nestati je njihova vjekovna težnja za slobodom i vlastitom državom. Prvo su četnici na početku rata izvršili masovne pokolje nad Hrvatima, katolicima i muslimanima, (Goražde, Drinske mučenice, Dječak s Drine), a onda su partizani pri kraju rata (dolaskom Crvene armije u Beograd u jesen 1944., svi velikosrbi preko noći su postajali partizani) nastavili stari posao ubijanja Hrvata, ali ovaj put u ime "bratstva i jedinstva". Vrhunac stradanja Hrvata u Drugome svjetskome ratu je poznata bleiburška tragedija hrvatskog naroda. Sramna prijevara Engleza i izručenje hrvatske vojske Titovim partizanima, Križni put, kolone smrti, više stotina jama i masovnih grobnica nedužnih hrvatskih vojnika i civila. Kad je cijela Europa slavila završetak rata - Hrvati su mučki, bez borbe, na prijevaru izgubili pola milijuna svoje mladosti! U toj strašnoj osudi Hrvata na istrjebljenje i nestanak od strane ideologa velike Srbije, ovaj put u partizanskoj režiji, na udarnoj meti našla se Katolička crkva i njezini svećenici. Kroz 14 stoljeća katolički su svećenici, biskupi, redovnici i redovnice bili učitelji, odgojitelji, evangelizatori, branitelji i glavna duhovna snaga hrvatskog naroda! U toj za Hrvate apokaliptičnoj 1945. trebalo je hrvatski narod obezglaviti, a Hrvate dotući do kraja i uništiti njegovu stoljetnu duhovnu snagu - Katoličku crkvu! Beogradska čaršija i Komunistička partija su odlučili Katoličku crkvu u hrvatskom narodu baciti na koljena držeći se starog pravila - udariti po pastiru i stado će se raspršiti! Crkva u Hrvata je osuđena na nestajanje, kako bi nestao i sam hrvatski narod. To je bio razlog da su Srbo-komunisti ubijali svakog svećenika koji je išta osjećao za svoj narod.

Razni su se autori bavili temom ubijenih hrvatskih svećenika. Prvi svećenik koji je sastavio listu ubijenih svećenika bio je dr. Krunoslav Draganović, a poslije njega dr. Ivo Omrčanin, Vinko Nikolić, Lucijan Kordić, Ante Beljo i dr. Stjepan Kožul. Njihova istraživanja su različita (Ivo Omrčanin: 380, Nikolić: 383, Kordić: 320, Beljo: 331), svi emigrantskog života, zato su njihovi podatci manjkavi i djelomično netočni. U svojim istraživanjima išao sam drugim putem. Nisam se služio postojećom emigrantskom literaturom, nego sam obrađivao župu po župu, biskupiju po biskupiju i provinciju po provinciju Crkve u Hrvata i tako s terena došao do podataka koje sam iznio prigodom predstavljanja svoje knjige "Svećenici - žrtve rata i poraća" u rujnu 1994. Tom prigodom sam našoj javnosti predočio listu od 603 stradala svećenika, bogoslova i časnih sestara (601 ime se nalazi u knjizi, a dok je knjiga bila u tisku dobio sam podatke za još dvojicu bogoslova). Nakon pojavljivanja knjige, a sve do ovih dana, dobio sam podatke za još 16 novih mučenika, ubijenih svećenika i bogoslova. Također sam dobio i listu i podatke za 14 ubijenih svećenika u Bačkoj tako da danas mogu na ovom znanstvenom skupu posvećenom 50. obljetnici Bleiburga po prvi put našoj javnosti iznijeti podatak i broj kako je prema mojim dosad prikupljenim podacima broj ubijenih biskupa, svećenika, bogoslova, redovnika i redovnica Crkve u Hrvata 633. Prema tome, ako saborska komisija za istraživanje žrtava rata i poraća bude odlučila tiskati drugo izdanje moje knjige "Svećenici - žrtve rata i poraća" onda u njoj neće biti podatak od 601 ubijene crkvene osobe, nego 633! Šteta što autori filma "Gospa", koji su se na kraju filma poslužili mojim podatkom o 601 mučeniku, nisu znali za ovaj noviji podatak!

Od 633 ubijene crkvene osobe, njih 531 su svećenici i redovnici, 72 su sjemeništarci i bogoslovi, a 30 je časnih sestara. Podaci o stradalim sjemeništarcima, bogoslovima i časnim sestrama su pravo otkriće za noviju crkvenu povijest, jer ovaj podatak nije bio poznat.

SVEĆENICI MUČENI NA MONSTRUOZAN NAČIN

Način na koji su ovi naši mučenici ubijani predstavlja najmonstruoznije mučenje Kristovih sljedbenika u cjelokupnoj povijesti kršćanstva. Sva progonstva Kristovih sljedbenika u Rimskom Carstvu za vrijeme Nerona, Domicijana, Decija, Valerijana i Dioklecijana ostaju blijeda i slabašna slika pred ovovjekim progoniteljima Katoličke crkve: Titom, Dražom, Mošom, Kočom, Markom, te brojnim drugim Titovim komesarima i generalima i četničkim vojvodama. Sva progonstva, ubijanja i iseljavanja koje su Hrvati podnosili od Mongola, Tatara, Turaka, Osmanlija i Janjičara padaju po svojoj žestini pred zločinima četnika, Partije, Udbe, Ozne i beogradske čaršije. Svako je stoljeće u dvadeset stoljeća dugoj povijesti Crkve imalo po koje progonstvo. Usudujem se tvrditi da na tlu stare Europe, računajući i progonstva kršćana u prva tri stoljeća, povijest Katoličke crkve nije zapisala strašnija mučeništva svećenika od ovih koje su podnijeli svećenici Crkve u Hrvata. Zato svjedočim, kao plod mog poznavanja poznatih progonstva Katoličke crkve u povijesti, da su hrvatski katolički svećenici, mučenici iz ove knjige, najteži mučenici cjelokupne povijesti kršćanstva.

Pokolj više stotina hrvatskih svećenika i zatvaranje još većeg broja svećenika, trebalo je biti završni čin uništenja Hrvata! Komunisti i velikosrbi nisu pobili samo stare svećenike, nego su pobili mladost i budućnost Crkve! Namjera je bila jasna: mlade, posebno one Božje i narodne idealiste, treba pobiti, stare na robiju pa neka tamo polako umiru, a ono što ostane po župama odvojiti od Rima i pape. No, naši su srbo-komunisti ipak bili slabi povjesničari! Nikako nisu mogli shvatiti da i Bog piše povijest, pa i onda kada svoje izabranike pušta u ralje koljača i mučitelja. Božja je uvijek zadnja!

VOJSKE I IDEOLOGIJE KOJE SU UBILE NAŠE MUČENIKE

Zanimljivo je, zbog povijesne istine, dati prikaz onih vojska i ideologija koje su pobile ove crkvene osobe.

Titovi partizani do 9. svibnja 1945...314

Ozna, Udbe, Partija nakon 9.5.1945....118

Žrtve koje su Englezi na prijevaru izručili Titovim partizanima...64

JNA (ubijeni bogoslovi na služenju vojnog roka)...15

Ukupno partizanskih žrtava...511

Četnici...52

Njemačka vojska...11

Talijansko-fašistička vojska...3

Angloameričko bombardiranje...27

Ustaše...2

Domobrani NDH...1

Istočno bojište...3

Tifusari...16

Nepoznato...7

Ukupni broj žrtava...633

POSTOTAK UBIJENIH SVEĆENIKA U ODNOSU NA RAZNE REGIJE CRKVE U HRVATA, A TO SU DANAS ČETIRI DRŽAVE: HRVATSKA, BOSNA I HERCEGOVINA, CRNA GORA I SRBIJA

1. U Banjalučkoj biskupiji je ubijeno...73,08% klera.

2. U Mostarsko-duvanjskoj i Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji je ubijeno...69,57% klera.

3. U Vrhbosanskoj nadbiskupiji (Sarajevo) je ubijeno...56,45% klera.
4. U hercegovačkoj franjevačkoj provinciji (Mostar) je ubijeno...43,30% klera.
5. U franjevačkoj provinciji Bosna Srebrna (Sarajevo) je ubijeno...36,67% klera.

Na tlu današnje Hrvatske:

- U Dubrovačkoj biskupiji je ubijeno...29,41% klera.
- U biskupijama "istočno od Drine" je ubijeno...29, 41% klera.
- Bazilijanaca je ubijeno...28,57%
- U franjevačkoj provinciji Presvetog Otkupitelja je ubijeno (Split)...27,11% klera.
- U Splitsko-makarskoj biskupiji je ubijeno...25,34% klera.
- U Hvarskoj biskupiji je ubijeno...24,07% klera.
- U Šibenskoj biskupiji je ubijeno...23,68% klera.
- U Riječko-senjskoj biskupiji je ubijeno...23,53% klera.
- U hrvatskoj dominikanskoj provinciji je ubijeno i stradalo...22,64% klera.
- U Križevačkoj biskupiji-eparhiji je ubijeno...21,15% klera.
- U Đakovačko-srijemskoj biskupiji je ubijeno...20,14% klera.
- U Zagrebačkoj nadbiskupiji je ubijeno...17,98% klera.
- U Kotorskoj biskupiji je ubijeno...15,00% klera.
- U Zadarskoj nadbiskupiji je ubijeno...14,74% klera.
- Kod franjevaca trećoredaca je ubijeno...13,51% klera.
- U hrvatskoj franjevačkoj provinciji sv. Ćirila i Metoda (Zagreb) je ubijeno...12,30% klera.
- U Krčkoj biskupiji je ubijeno...12,12% klera.
- U franjevačkoj provinciji sv. Jeronima (Zadar) je ubijeno...11,11% klera.
- U hrvatskoj provinciji Družbe Isusove je ubijeno...9,89% klera.
- Konventualaca je ubijeno...4,17%
- Kapucina je ubijeno...4,00%
- Kao što vidimo prvih pet mjesta drže biskupije i provincije na tlu Bosne i Hercegovine.

POBIJENA JE JEDNA CIJELA BOGOSLOVIJA

U godini 1945. kada je prestao Drugi svjetski rat i kada se sva mladost radovala miru i životu, te godine su naši "oslobodioci" - partizani, srbokomunisti i "kosovci" JNA u Crkvi u narodu Hrvata ispraznili cijelu jednu bogosloviju i ubili bez suda i bilo kakve krivnje...72 bogoslova i sjemeništara. Ako su hrvatski generali, bojnici i satnici išli u smrt kao fašisti; ako su svećenici i hrvatska inteligencija išla u smrt kao suradnici ustaša, u ime čega su srbokomunisti poslali u smrt ove 16, 17, 18 i 20-godišnjake, gimnazijalce i bogoslove?

NAJMLAĐA I NAJSTARIJA ŽRTVA

Srbokomunisti nisu ubijali starce, nego su pobili crkvenu mladost u Hrvata. Kad se čitav svijet oslobodio strahota Drugog svjetskog rata, u povijesnim hrvatskim zemljama (Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Bačka, Srijem, Boka kotorska) godine 1945. pobijena je mladost Crkve u Hrvata. Jedan je komunistički prvak rekao: "Pobijmo mlade, a stari će i onako proći!"

Najmlađa žrtva: Ivan Skender, sjemeništara, 12 godina

Najstarija žrtva: don Vide Putica, 83 godine

Dječak Ivan je živ bačen u oganj goruće crkve u Krnjeuši; starca don Vidu su mučili, ubili i zapalili pa je gorio poput buktinje na hrvatskom hercegovačkom kršu.

Završavam svoje izlaganje s dvije utješne inicijative Hrvatskog populacijskog pokreta vezane uz najveću tragediju hrvatskog naroda u ovom stoljeću - bleiburšku tragediju. Čast mi je istaći kako naš Hrvatski populacijski pokret najavljuje upravo na dan bleiburške tragedije početak hrvatske demografske godine. Cilj hrvatske demografske godine je da hrvatsku javnost informiramo, motiviramo i pokrenemo na razmišljanje o sadašnjem katastrofalnom demografskom stanju čiji se uzroci moraju povezati s tragedijom Bleiburg i čitavom 1945. u kojoj je Hrvatska izgubila bilo u mrtvima, bilo u raseljenima, dobrih pola milijuna svoje mladosti. Hrvatski očevi i hrvatske

majke moraju to imati u vidu. Hrvatska je danas na zadnjem mjestu u Europi po prirodnom prirastu. Hrvatsku neće nitko drugi spasiti doli sami roditelji rađanjem većeg broja djece od onog broja kojeg sada imaju. Druga utješna inicijativa Hrvatskog populacijskog pokreta i lista "Narod" jest nagradni natječaj na koji pozivamo sve osnovce viših razreda u Hrvatskoj i Herceg-Bosni, kao i sve srednjoškolce. Tema natječaja je "Bleiburg i križni putevi Hrvata".

BLEIBURG U EGZILSKOJ I DOMOVINSKOJ HRVATSKOJ KNJIŽEVNOSTI DO 1990.

Ovaj je rad uglavnom proširena verzija članka koji je objavljen u zborniku o Bleiburgu, pod naslovom *Bleiburg, uzroci i posljedice* (Barcelona-München, 1988., str. 415-421).¹ Pritvrditi se tada te suradnje znao sam, kao i svi drugi, da je Bleiburg u Hrvatskoj bio tabu-tema, a ipak sam vjerovao - kao i mnogi - da točka nije definitivno stavljena na kraju bleiburškog plača. Bilo je sasvim jasno kako bi bilo kakvo pisanje o Bleiburgu značilo - najblaže rečeno - izazov režimu ravan kakvu terorističkom djelu. Zamislimo: zločin je izvršen, njegovi izvršitelji su tu, propovijedaju novi socijalistički moral, ali ne daju nikom ni da pisne o njihovu zločinu. Neki od njih davali su intervju, poput Milana Baste koji je prije točno deset godina u razgovoru s beogradskim NIN-om (12. svibnja 1985.), rekao: "Ali nikakvog fizičkog stratišta, nikakvog masovnog streljanja tu nije bilo. Ja bih to morao znati. (...) Po nekim približnim procenama 'u borbama tih posljednjih dana' poginulo je oko 5 000 Pavelićevih vojnika, a oko tri hiljade se probilo."

Uzmemo li Nikolićevu, danas već klasičnu antologiju egzilske poezije naslovljenu *Pod tuđim nebom* (Buenos Aires: "Knjižnica Hrvatske Revije", 1957.), zapravo prvo što ćemo u njoj primijetiti je to kako se dobar dio stranica odnosi na teške proživljaje Bleiburga i njegovu trajnost u dušama hrvatskih poratnih pjesnika koji su se razili najvećma Južnom i Sjevernom Amerikom.

Ta najveća hrvatska povijesna tragedija Bleiburg našla je značajna odjeka u gotovo svih hrvatskih pjesnika u egzilu. Donosim ovdje kratku pjesmu, od cigla četiri stiha, *Razbijena vojska* Viktora Vide:

*U brzim marševima, slomljenih zastava,
stupaju vojnici
ispod krvavih oblaka
u najveći grob.*

Možda ni u jednoj svojoj pjesmi kao u *Simfoniji* Antun Bonifačić nije svojem izrazu dao toliko nacionalnog zamaha, a u sagledavanju sveukupne hrvatske sudbine i Bleiburg je bio neizostavan:

*(...) Kranjski narcisi i štajerska djetelina
rastu iz hrvatskih srdaca.
Crne narikače u runima iz crnih ovaca
pjevaju tužbalice uz vrtnju vretena.*

Ili stihovi tako izravna zapomaganja iz iste pjesme:

*Oi barbaroi, uklesani za vječnost, mi plaćemo
za legijama. Ante, Ante, redde nobis legiones nostras!*

U pjesmi *Križari* mrtvi se sjedinjuju sa živima, odlaze s njima u daleku Argentinu, postaju sveprisutnost preživjelih:

1 "Bleiburška tragedija u hrvatskoj domovinskoj književnosti". V. Nikolić, *Bleiburg - uzroci i posljedice*. München - Barcelona, 1988., 415-421.

*Žagore hrastovi stari: "Ne boj se, Dome!"
Šume bure i juga, mirišu busi magriža,
raznose Dusi kroz pampe i oceane obećanja Križa.*

Pjesma *Noću dolaze svi* kao da je svojevrsan nastavak *Križara*:
*I mi smo samo lanci povorke sjena,
ronimo u vrijeme i otkrivamo pretke.*

Ili Lendićevo *Pismo nakon Bleiburga*:

*Zašto me pitaš da li pišem stihove?
Ne mogu ih pisati.
Usne su zanijemile, suze presušile,
Klonula ruka, pero se umorilo,
Srce izgorilo.
I ostalo je samo malo pepela
Od moga srca.
O, kad bi odnekle dunuo vjetar
I odnio ovo malo pepela
Na one koji pate, koji plaču,
Nad bolove njihove!
Zašto me pitaš da li pišem stihove.*

Da se razumijemo: Lendićevi stihovi o patnji nisu ni mogli biti patetika, jer je taj pjesnik upoznao patnju s toliko različitih aspekata.

Jedna od Karamanovih kraćih, ali najsugestivnijih, pjesama naslovljena je *Makovi na livadi kod Bleiburga*:

*Crvena je boja osvojila livadu.
Je li to ljubav ili prolivena krv?*

*Prolazi pobjednika mladi par
i ubire makove jer su crvene boje.
Valjda da pokaže ljubavni žar?*

*Svejedno što je cijela livada groblje jedno
i mak svaki srce jedno,
čovjeka, Hrvata, zaklanog bijedno.*

Makovi su danas osvojili livadu.

Srećko Karaman, pjesnik reklo bi se više životnih preljeva nego jakih zamaha, ovdje je čitavu sliku podredio jačinama kontrasta: smrt-ljubav, šetnja pobjednika-mir groblja, živost crvenila makova-umorena krv kao "vis vitalis"...

Pogledajmo samo naslove triju Nikolićevih poratnih knjiga pjesama: *Izgubljena domovina*, *Molitva za moju Hrvatsku* pa *Oskvrnuto proljeće*.

Nasuprot predratnim Nikolićevim stihovima punim životnosti, u kojima prši svjetlost i obdanost, u poratnim su njegovim pjesmama česte riječi "tuga", "žalost", "oči", "smrt", te "mrakovi" ne samo u gramatičkom, nego u stvarnom pluralu. Njegovi soneti *Grobovi mladosti* bili su poratnih godina među najkrasnoslovljenijim pjesmama u emigraciji.

Istina, u kasnijim Nikolićevim pjesmama, posebno onima nastalim kasnih šezdesetih i ranih sedamdesetih godina, sve više će se u Nikolićevim pjesmama pokazivati "duga iznad porušenih mostova", a u toj bi dugi valjalo uočiti najprije ljubičastu boju, boju došašća i nade.

Iako pripada među dosta pesimistične pjesnike i još pesimističnije prozaike, Ante Nizateo ostavio je o Bleiburgu zanimljiv zapis o pomirenju, u nadi kako je jedno vrijeme smrti i ludovanja otišlo

u nepovrat. Danas bi te Nizeteove stihove trebalo promatrati kao davni poziv na hod u život, nakon Bleiburga:

POTOMSTVU

Budući!

Ovo je bilo doba lomova i smrti,

Kad su od mržnje i od rata

Milijuni okrutno strti,

I zbog misli ubi brat brata!

Budući,

Ovo je bilo vrijeme ocjeli i smrti...

U spomenutoj Nikolićevoj antologiji - odakle je uzet najveći dio ovdje navedenih stihova - nalazi se i pjesma Lucijana Kordića *Pod nebom Bleiburga*, za koju stoji nadnevak da je napisana 15. svibnja 1945. U stihovima te pjesme primjetljivi su začeci Kordićeve buduće velebne poeme o hrvatskim povijesnim i poratnim klonućima i ushitima pod naslovom *Exodus*. Pogledajmo nekoliko stihova iz pjesme *Pod nebom Bleiburga*:

(...)

Proljeće mladosti što livade veze,

svršilo se. Jedno doba skršilo se...

Sloboda je žbuka plotuna.

Mru njezini paladini.

Europa je tankova karavana. S visina Balkana

praska kubura. U surci zaklana vojnika

pod razdrta neba sjena Hrvatske šeta.

(...)

(...) Iz kratera zemlje

vijavica pokolja huji. Planinama zvižde magle

Karbon kiše rasrđenim krikom lomi panoramu.

Biblija je izvor nadahnuća mnogih pjesama Rajmunda Kuparea pa tako i pjesme *Plać hrvatskog Jeremije*, iz koje evo triju strofa:

Domovi su naši danas razvalina,

premda još mnogi imaju krovove:

Ubili su oca, kćer i sina,

Zatrpali ih kletvom u neznane rovove.

Križevi Tvoji poruge na raskršćima podnose;

Slomiše im ruke, pa im se sotonski smiju.

Lumini više ne gore, jer nam masline odnose,

Još dok na stablima zriju.

Djecu nam robovima stvaraju,

Majke im nad srcima strepe.

Dokinuše pjesmu, a strance varaju

Da smo sretni, jer plešemo po divljem ritmu stepe.

Dobar broj stihova Andrije Ilića bi se također mogao dovesti u svezu s tragedijom u Bleiburgu, ali spomenimo ovdje samo njegov *Slovenski psalam* gdje se zazivlje Božji blagoslov slovenskom nebu, slovenskim lahorima na Triglavu, slovenskoj zemlji koja daje počinak hrvatskim mučenicima, a zatim:

Neka su blagoslovljene naše zajedničke rijeke Drava i Sava,
što poruke mrtvih junaka u Hrvatsku donose.

Drugoj bi generaciji pjesnika, rođenih nakon I. svjetskog rata, a koji su također proživjeli Bleiburg - svatko na svoj način - pripadali Duško Ševerdija, Jure Prpić, Alan Horić, Husnija Hrustanović i Mate Erić.

Jure Prpić posvetio je čitavu svoju zbirku *Posljednji svibanj*² palim hrvatskim borcima na Bleiburgu. U predgovoru Prpićevim pjesmama Stijepo Mijović Kočan daje vrlo dobar uvid u Bleiburg kao hrvatski povijesni tragični čin, te kao stalnu popratnu i najčešću temu hrvatske emigrantske poezije.

Ta se zbirka sastoji od ciklusa: *Posljednji svibanj*, *Mrtvi drugovi*, *Mrtvi brat* i *Velika očekivanja*. Pjesmama prethodi posveta u obliku Križa, koja završava riječima: "Umjesto svijee na neznanim grobovima i namjesto cvijeća i vijenaca, koje nisu dobili, jer leže u jamama bezimeni i nepoznati, ove pjesme neka budu barem malo priznanje onih, koji ostadoše slučajno živi."

Četiri i pol desetljeća nakon bleiburške tragedije Jure Prpić će zapisati u pogovoru 2. izdanju te knjige: "O svojim mrtvim drugovima, svojim rođacima, bratu i stotinama poznatih napisah sve te tužne stihove za tjeskobnih dana i noći u austrijskom egzilu. Sada u povodu 45. godišnjice pogibije svih tih naših dragih, poznatih i nepoznatih, mladih i starih, vojnika i civila - građana Države Hrvatske - izdajemo uz Božju pomoć ovo pisano svjedočanstvo svima njima u počast, a svima nama na pamćenje". (Str. 106).

Prpićevi stihovi - kako to i sam autor napominje - prvenstveno imaju značenje svjedočenja, ali ima tu, uz svu autorovu skromnost, i nekoliko uspješnih pjesama, kao *Na tragovima mrtve vojske*, *Poruka mrtvih*, *Hrvatska, 1945.* te posebno pjesma *Nesretno pokoljenje*. Ovdje donosimo u cjelini pjesmu *Hrvatska, 1945.*:

Kolone smrti, samrtno proljeće...

Napušteni dom.

Od Save do Alpa krvav trag...

Jauk, jecaj, slom.

Po Evropi zvona zvone:

- Nastao je mir.

U Hrvatskoj štekću puške,

Krvavi je pir ...

Bosih nogu šum

u pogrebnom hodu.

Uz plač cijele nacije

ubiše slobodu,

Zadranin Duško Ševerdija nije napisao mnogo stihova, a od malog broja njegovih pjesama dobar ih je dio posvećen Bleiburgu. Nikolić je s pravom u spomenuti zbornik o Bleiburgu uvrstio Ševerdijin *Bleiburški triptih*, koji se sastoji od sljedećih triju dijelova: *Krvavi svibanj 1945.*, *Hrvatski radnik, pobjegao živ iz bleiburške tragedije u tudinu, pismeno poziva Isusa u goste za Božić* te *Moje ranjeno srce* - puno njenih slika. U *"Krvavom svibnju 1945."* na Bleiburgu se pojavljuje Isus, ali za razliku od Kranjčevićeva *Isusa na barikadama*, koji u ta burna događanja unosi furiozan krik za pravdom, na Bleiburgu Isusu cure suze niz lice. U drugom dijelu nas Isus sve više podsjeća na Isusa u Šopovim pjesmama, što zapravo i ne mora umanjivati vrijednost Ševerdijinih stihova, a u trećem dijelu opet se pokazuju čistine pjesnikove ljubavi prema Hrvatskoj, koja tu sve to očitije postaje osoba-majka. Ševerdija - kao i Prpić i toliki drugi - ne shvaća Bleiburg kao jedinstven događaj, ni u vremenu ni u prostoru, nego se tu radi o Bleiburgu koji se nastavlja cijelim poraćem i u Hrvatskoj i u tudini; u tolikim smrtima po cijeloj Hrvatskoj kao i u jadu i čemeru baraka po tudištima.

Posebno bi bilo dobro ovdje pokazati Bleiburg u pjesmama hrvatskih pjesnika muslimana, Envera Mehmedagića, Husnije Hrustanovića te Alana Horića. U Mehmedagićevoj pjesmi *Legija idealista* sutrašnjica se i svrha putovanja pokazuju sad varljivim, sad ostvarivim željama:

² Tu je zbirku Prpićevih pjesama najprije objavio ZIRAL (Rim, 1973.), a zatim "Školske novine" i "Kršćanska sadašnjost" u Zagrebu, 1990.

*Gledali smo zidove hodnika, ne misleći da vrijeme
prolazi u nepovrat.*

Jedan od rijetkih hrvatskih pjesnika koji u svoje stihove unosi istočnjačke tišine, čari "i zvijezde nad Orijentom" Husnija Hrustanović u pjesmama *Bez radosti*, *Kraj šedrvana* te posebno *Misao na dom* zamišlja svoj dom i svoje najbliže u post-bleiburško vrijeme:

*Nad Bosnom ugasle zvijezde
Sokaci i mahale čemerom biju.*

(Misao na dom)

Pjesma *Bosna* Alana Horića, nažalost, može se odnositi i na današnje vrijeme kao što se odnosila na one tužne poratne godine u Bosni:

*Sokaci plaču za dječjim smijehom
što hitac ubice rastjera.*

Dvojezičan pisac Mate Erić, koji je daleko poznatiji po romanu na španjolskom *El Gran Kolhoz* negoli po hrvatskim stihovima, ne bi nikako smio biti izostavljen, kad je riječ o Bleiburgu, u hrvatskom izboru pjesama. Veoma pregnantna izraza, pjesnik najvećma malih svakodnevnih zamišljaja životnih slika iz svojeg užeg zavičaja, Erić zamišlja smrt kao krčmaricu kod koje dokrajčeni životi pijančuju, dok

*Smrt poslužuje goste
i nosi čaše suza - mjesto vina -
a lubanje iscerene
sviraju mjesto violina.*

(Posljednji sastanak)

Uz tu pjesmu stoji napomena: "Posljednja večera, provedena s prijateljima 6. V. 1945."

Treća se generacija hrvatskih pjesnika u egzilu koji su pisali o Bleiburgu sastoji samo od nekoliko imena: Berislav Fabek, Ivo M. Tasovac, Mirko Vidović, Ivan Skračić Bodul i Boris Maruna.

Poznatiji kao crtač i karikaturist Berislav Fabek svoju pjesmu *Razmišljanja nad oskvrnjenim cvatom* posvećuje gđi. Miri, sestrini domobranskog časnika-liječnika koji je ubijen nožem "pod krošnjom jedne stare šljive na Bleiburškom polju".

U pjesmi *Uskrsnuće Bleiburga* Ive M. Tasovca (koja je još s nekim drugim njegovim pjesmama objavljena u Nikolićevu zborniku *Bleiburg...*) čitamo i ove stihove:

*(...)
Danas
Mrtva braćo, znam
I želio bih da me i gluhi čuju
I Englezi, a osobito oni, koji se Englezima prave
kad rekнем:
Točno je da su
Čete okrutnih Skita
Prohujale
Na golim hrbatima divljih konja
Zemljom mojom
I da posijaše smrt uzduž i poprijeko
(...)*

U zbirci pjesama Ivana Skračića Bodula *U praskozorju slobode* (Fairly Meadow: "Uzdanica", bez naznake godine) ciklus *Križevi* dobrim se dijelom odnosi na Bleiburg.

Mirko Vidović dopao je je teške dugogodišnje robije među inima i zbog pjesme *Marš hrvatskih legionara* te zbog druge pod naslovom *Petsto tisuća đulova*, koja je posvećena bleiburškim žrtvama.

Sasvim na drukčiji način Bleiburgu pristupa Boris Maruna:

(...)

Između sna i zbilje

Kamo god sam odlazio sa mnom je uvijek išao Bleiburg

Bleiburg u ustima u očima u zvuku

Bleiburg u nosnicama u dodiru prstiju u kosi

Kao nepregledni Križni put kroz Slavoniju

S jednog horizonta na drugi

Čitav život je zapravo bio Bleiburg

(—)

Hrvati

Bleiburg

Želiš podrezati nokte

Bleiburg

Odeš na par dana u Meksiko

Bleiburg

Dobiješ kakvo pismo

Bleiburg

Pozovu te u New York

Bleiburg

(—)

Misliš na svoje mrtve

Bleiburg

Misliš na svoje žive

I to je Bleiburg.

To su stihovi iz Marunine pjesme *Bleiburg, uvijek Bleiburg*. Nije to ni u kojem slučaju pjesma s negativnim predznakom nego naznaka kako je Bleiburg bio zašao u sve pore hrvatskog emigrant-skog kretanja i življenja, reklo bi se uronio "u djela i dane".

Dok bi se samo iz egzilske poezije dala sastaviti omanja antologija pjesama o Bleiburgu, novele i romani općenito među Hrvatima izvan Domovine bili su prava rijetkost. Ovdje mi ipak valja prozboriti riječ-dvije o dvama romanima. Bonifačićev roman *Bit ćete kao bogovi* ("Knjižnica Društva hrvatskih književnika", Buenos Aires, 1950.) svakako je najzrelije Bonifačićevo prozno ostvarenje u kojem je zahvaćena poratna situacija, ali to je vrijeme ne početak novog - kao što je to bilo tako bučno najavljivano - nego zapravo obračun s prošlim nesvršenim vremenom: Iz čitave povorke poratnika - pobjednika dvojica se ubojica pokazuju u nešto jasnijem svjetlu: s jedne strane Oskar Juranič, koji "ima čitave zone u duši za koje bi htio, da nisu nikada postojale, slične virovima i mračnim, močvarnim predjelima u prašumi". On prolazi katarzu, koju na neki način sam sebi nameće, dok ga istovremeno i vanjske prilike guraju prema tom pročišćenju. S druge je strane za naše razmatranje daleko zanimljivija osoba - iako veoma slabo profilirana - Joža "taj gorenjski mesarski pomoćnik" koji se je naučio "da ubija ljude kao telad i bikove".

On je sama tupost i kao takav sasvim podatan zlu. Joža "djeluje", iako ništa ne shvaća. On se - a to je najgore - čudi zašto je uopće uhićen usprkos činjenici što dobro obavlja svoj mesarski posao, radilo se o životinjama ili o ljudima.

Koliko li je bilo takvih mesarskih pomoćnika koji uopće nisu vidjeli sebe kao oličenje zla, jer dvonošci ili četveronošci, za njih je to sve podjednako bila "mesna roba". Kako nas taj Joža svojom nedovršenošću dvonošca, samim tim što ga je priroda takorekuć jedva "uputila" za čovjeka, podsjeća recimo na Simu Dubajića...

Drugi roman o kojem bi se ovdje moglo reći nekoliko riječi jest *Majčin hljeb* Marijana Mikca. Taj naoko tanak roman vrlo je zanimljive tematike: partizan Branko stiže "na slobodu" s odličjima, ali - kao Hrvat - ako ništa drugo to po rodbini i tradiciji - zaslužjen je i prolazi "svoj Bleiburg". Rekoh, roman je to zanimljive tematike i to najprije po tome što je takav Bleiburg prošao dobar dio hrvatskih predratnih komunističkih idealista, onih kojima je komunistička ideologija ponaj-

prije obećavala društvenu pravednost. Oni su se i borili za tu pravednost, iz koje nacionalna sloboda i društvena jednakost svih ljudi nikako nisu ni mogle biti isključene.

Važno je na koncu spomenuti i ove autorove riječi: *"Prepisao sam sadržaj i prenosim ga bez promjene"*.

Sasvim je razumljivo da se dramski tekstovi napisani u egzilu mogu nabrojiti na prste jedne ruke, a među tim tekstovima ipak ima onih u kojima je riječ, na jedan ili na drugi način, o Bleiburgu. Ovdje mi napamet pada Krv Mirka Vidovića: za partizanske ranjenike valja isprazniti bolnička mjesta, a to se postiže tako što se krv ranjenih ustaša i domobrana daje partizanima. Evo nekoliko riječi koje na telefon izgovara pukovnik Krajina: *"Veliš da je uzmemo od neprijateljskih ranjenika... Ali, je li njihova krv dobra?... Ista, veliš. Onda nema problema..."*

Ako je prema vjerovanju starih *"vis vitalis"* upravo sadržana u krvi, onda je poruka ove *"transfuzije"* veoma jasna: krv nastavlja kolati i kroz živote i kroz smrti.

Austrijski je toponim Bleiburg bio zapravo zabranjen u hrvatskom jeziku. Zamislite naivnosti: pokolj jednog naroda kao tobože da se u tom narodu nije smio ni spominjati! Ali kako se je mogao prešućivati kad gotovo i nije bilo obitelji a da nije bila vezana uz Bleiburg, preko nekoga svoga. Mislim da je slučaj s Bleiburgom ostao posebno neosvijetljen baš s tog aspekta zabranjenosti: jugoslavenski vlastodršci su zabranili govoriti o Bleiburgu, jer su jedino tako mogli žrtve Bleiburga pribrojiti *"svojim žrtvama"* pa tako (zapravo veoma uspješno) trgovati tom krvarinom.

Ali usprkos svim zabranama, usprkos nespominjanju Bleiburga i mi rođeni u Drugom svjetskom ratu i poraću na svoj smo način rasli s Bleiburgom, ne nismo urastali u nj nego izrastali iz njega. Kao i svaka zabrana i ova je tek dopirala do nadomak narodne tradicije, ali ti su se narodni spjevaoci mogli uvijek zaštititi anonimnošću.

Bleiburg je živio u usmenoj tradiciji, pa tako na primjer u svojevrsnu pjesmi-plaču, u gangi:

*Slovenijo, tvoj' ti borića
di su kosti 'rvatskih mladića?*

ili

*Drava voda ona se ne pije
tu su kosti naše mladarije.*

I toliko drugih distiha koji sasvim dobro pristaju kantanju korizmenog Plača.

No, što je vrijeme dalje odmicalo od Bleiburga, Bleiburg je Hrvatima postajao bliži. Kosta Nad i Milan Basta ispisali su stranice i stranice papira ne bi li opravdali Bleiburg, ali sve što su postigli jest osvježavanje svijesti o najvećoj hrvatskoj tragediji. U zemlji gdje je *"čitanje između redaka"* postalo prava vještina čak su se neka Bastina izlaganja dovodila u logičnu svezu s onima objavljenim u emigrantskim publikacijama (koje su ipak nalazile svoje putove u Hrvatsku), jer - na koncu konaca - sve se nekako prokrade i dopre do očitovanja.

Već 1957. tada mladi, a danas pokojni Dubravko Ivančan u jednoj pjesmi pjeva o noći *"za mrtve drage /izbijene i prognane"*.

A Mirko Rogošić³ je 1965. u zbirci *Plivači i trave* objavio sljedeću pjesmu:

*RATNI AKVAREL
Mrtva kućna vrata. Jeseni. Jeseni.
Konjanik na drumu. I mjesec mjedeni.
Skršeni jablani i šinjel zeleni
na vjetru se njiše. Pliva mrtva luna:
vojnička košulja ljudskog srca puna.
Polomljeno granje. Suton stravu toči.
I krv se gruša. Sklapaju se oči.*

3 Zahvaljujem književniku Stjepanu Šešelju koji mi je u jednom razgovoru svrnuo pozornost na ovu Rogošićevu pjesmu.

Mjesec na hatu. Biju crne ure.

Suton. Kola. Konji. I crne konture.

Tišine rastu. Ljudi u smrt žure.

Mogao bi netko reći, sasvim razložno, da se ne zna na koju se vojsku odnose ti stravični sutoni, ali samim tim što te crne ure biju u Hrvatskoj, riječ je o nekoj vrsti Bleiburga, bez obzira s koje strane on bio gledan.

U hrvatskoj književnoj reviji "Marulić" (1/1985., 115-123) objavio je Grga Gamulin veoma zanimljivo *Pakosno pismo mitologiji*, u kojem čitamo: "Za nas ostaje bitno pitanje (na koje je teško i pomisliti, zato ti je zacijelo jasno zašto okolišam oko ove vruće kaše): ima li povratka iz tih dalekih daljina? Možemo li, drugim riječima, smiriti duhove koje smo izazvali - radoznali čarobnjakovi šegrti, prema kojima je doktor iz Halstatta samo smiješni lik iz neke njemačke legende? (...)

Faust je čak dao ime, najljepši atribut našoj kulturi, onoj koja je naslijedila apolinsku (sredozemnu) kulturu, a da je nije pokopala. Tu Nietzscheovu dihotomiju prihvatio je Oswald Spengler u svojoj 'katastrofalnoj hipotezi' kojoj smo se svi smijali. Naš je smijeh zamro pred Oswiencinom, Vorkutom, Kolikom, Čukotkom, ili - još jednostavnije i bliže - u Jasenovcu i u Pilbergu. Zaledio se."

Eto tako preimenovani Pilberg-Bleiburg mogao je biti spomenut punih četrdeset godina nakon genocida nad čitavim jednim narodom i to samo i tek nakon Jasenovca, koji je toliko puta pročeprkan raznim propagandnim perima, ali nikada da bi se spomenulo da je Jasenovac bio i poratni logor smrti.

Koliko mi je poznato, nitko u hrvatskoj emigraciji nije nijekao Jasenovac koji se ne smije zaboraviti, ali upravo tim spominjanjem izazivaju se mnogi "ali"...

Jer i Jasenovac i Bleiburg ostaju trajna ljaga u povijesti, ne Hrvata nego jednog dijela Hrvata i to: Jasenovac u povijesti jednog hrvatskog mraka, a Bleiburg drugog.

Zanimljivo je da gornji tekst nije napisao povjesničar niti kroničar starijih ili novijih događanja, nego povjesničar umjetnosti koji nas, eto, podsjeti na onaj najgori, zaleđeni smijeh.

U Forumu (6/1971.) Drago Ivanišević je objavio stihove, reklo bi se, pod čudnim i istrošenim naslovom "Historija - Trinaest stavaka".

Umrli su ljubeći zastavu.

Koju?

Kao da je uopće bitno koju. Nitko ne može umirati ljubeći pogrešnu zastavu već samim tim što ona za svog zaljubljenika ne može biti samo platno, pa čak niti samo simbol nego mnogo više od toga, nešto poput čista zanosa bez ikakvih primisli na posljedice.

U istoj 13. *Historiji*, svakako najtraumatskijoj, Ivanišević zapomaže:

*(...) I sada te izbliza gledamo, jezikom ti rane ližemo,
kal s tebe peremo, kal što smo ga na te nabacali i kajemo
se, kajemo, oproštenje od tebe tražimo, ali krajem oka -
Ne, ne vjeruj nam! U ime tebe, svega što nam je
najmilije, nemoj nam vjerovati! Domovino, ali ipak."*

U poeziji Janka Bubala ima više aluzija na Bleiburg, a ovdje mi se valja posebno zadržati na pjesmi *Da se varka ne ponovi*, koje evo u cjelini:

*Tko li će ikad utvrditi
koliko vas izginu,
obješenih, nad tuđim mostovima
što vežu tuđe obale
iznad tuđih rijeka!
Koliko vas ostade
zauvijeke tu
između vode i zvijezda
A zastavu nitko ne podiže
na stup
da se upozna sramota i*

*da se varka ne ponovi
ni u povorci novih pokoljenja!*

Pjesma je napisana u vrijeme kad je istina o Bleiburgu izgledala beznadnije prepuštena zaboravu negoli ikada ranije, negdje polovicom sedamdesetih. Bilo je to nekoliko godina nakon što je zapravo dosta bezazlena knjižica jednog drugog Bubala, naime franjevca Jakova Bubala, izazvala buru nemirnih boračkih umirovljenika, jer su se u toj knjižici spominjali pobijeni franjevci u samostanu na Širokom Brijegu.

Ovdje bismo, naravno, mogli postavljati i pitanje o nekada veoma poznatoj i danas još više zaboravljenoj Krležinoj pjesmi *Plameni vjetar*, koja je napisana davno prije II. svjetskog rata, a koje početni stihovi glase:

*Jednoga će dana krvavo jutro svanuti
jednoga će dana crljeni vjetar planuti,
o jednoga dana
nad piramidom mrtvih domobrana
buknut će plamen iz bezbrojnih rana.*

Radi li se tu o proročanstvu, o predviđanju Lenjinove Listopadske revolucije, govori li tu Krleža cinik, ili su to tek grandilokventne krležijanske fraze, za koje je već A.B. Šimić predviđao da mogu dovesti Krležu ravno – u Akademiju! U svakom slučaju, Krleža je isključio svaku mogućnost da bi se te riječi odnosile na one Hrvate koji su branili svoj dom, a koje je povijest nazvala svakakvim pogrdnim imenima samo ne braniteljima doma svojega, samim tim što ni jednu jedinu riječ nije izgovorio u obranu onih kojih je jedini grijeh bio što su svoju državu prihvatili svojom.

Dok je Grga Gamulin uzeo ime Pilberg, Dubravko Horvatić poslužit će se drugom doskočicom e da se umni Vlasi ne dosjete: *“Olovna dolina”* prijevod je Bleiburga koji samim naslovom govori sve: Iako bi olovni “burg” značio tvrđu, zamak, “Blei-burg” je u hrvatskom jeziku postao “dolina smrti”, “dolina olova”, sudbonosna, teška, olovna. *“Olovna dolina”* ima mnogostruko značenje, ali svi su sudbinski sadržaji tu.

Ima u Horvatića jedna novela koja ne možemo zaobići kad se bavimo pitanjem Bleiburga u Hrvatskoj. To je *Prsten*:

“Ne znam, ni danas ne znam jesmo li stvarno imali sreću ili su nas konji izbjegavali. Možda je živina osjetila da će zgaziti nešto živo pa se pokrenula samo koji centimetar lijevo ili desno, skočila koji centimetar više u zrak.”

Sigurno je živina imala više osjećaja za tu tužnu vrstu, koja se tako uzoholjeno smatra zadnjom riječi evolucije nego ta vrsta sam a za sebe. Ta stara gospoda nastavlja svoju priču:

“Ne znam ni gdje mu je grob. Ni njegov prsten nemam. A htio mi ga je ostaviti. Išao je u koloni, on je već znao da ga vode na strijeljanje, ja to nisam još znala. Samo sam hodala uz kolonu da vidim kuda će ih odvesti, kuda će ga odvesti. U onom polumraku ispod podvožnjaka on mi je u jednom trenutku bacio prsten. Promatrala sam njegove kretnje, vidjela kako polagano i oprezno približava jednu ruku drugoj, nisam još znala što smjera, a onda sam opazila luk desne ruke, svjetlucanje kovine, zlata u zraku. Poklopila sam ga ljevicom čim je zveknuo na pločniku, desnom sam držala korpu, poklopila sam ga i u istom času osjetila sam neopisivu težinu na ruci. Ne znam ni danas s čim bi se to moglo usporediti. Zaurkala sam od boli, okrenula sam se koliko sam mogla i ugledala sam iznad sebe stare čizme i vojničku uniformu. Lice mu nisam vidjela, nikad mu nisam vidjela lice. Odjurio je za kolonom strpavši prsten u džep, a ja sam ostala ležati na cesti”.

Govoreći o pjesniku Stjepanu Šešelju D. Horvatić će zapisati da je Šešelj proveo djetinjstvo bez oca *“kojeg je ubio rat tri godine nakon rata”* (zbornik: *Neretva od Boga prokleta*, Zagreb: “Klek”, 1987., str. 48).

Ali tu smo već pri Bleiburgu kao sudbini, pri Bleiburgu koji se raširio cijelom Hrvatskom.

Nekada je i nesklona kritika Ivana Dragojevića, tada mladog književnog poletarca, negdje polovicom šezdesetih godina smatrala velikim obećanjem. O njem je Bruno Bušić zapisao nekoliko

potresnih riječi, o tom kako se primičući se zborištu hrvatskih sudbina, Traiskirchenu u Austriji, primičući se azilu sve više gubio u tuži i unutrašnjosti sebe sama. Njegov je kratki roman R2 pun svjedočanstva o sudbini Hrvata nakon što su "osloboditelji" ušli u Dubrovnik. Roman koji je ostao sve do danas nedovoljno uočen. Od brojnih odlomaka, zaista potresnih, evo nekoliko redaka, iz razgovora između Margarite i Cvijete:

Onda se Margarita obrati Cvijeti, sad već malo življe. U njoj je bilo toliko boli, toliko gorčine, da sad nije ništa osjećala, jedino mržnju. – Umrijet ću to znam već odavno, umro mi je muž, za djecu ne znam gdje su, sad mi se više i ne živi, ali, ne zaboravite da će ipak netko ostati..."

Pa dalje:

Cvijeta je prkosno pogleda, a onda Margarita nastavi: Vidjeli ste me, nisam baš najljepša, kost i koža i smrt. Takva kakvu me vidite, takva ću Vam se u snu pojavljivati. Obećajem vam da ću vam svaku noć dolaziti, s punom čašom krvi, s jednom kosti koja me i sad boli. Pazite, doći ću zimi u tri, ljeti u jedan."

(str. 70.71)

Rođen na samu koncu rata (1945.) Stjepan Čuić nije mogao a da u mnogim svojim pripovijetkama s poratnom tematikom (a političko je poraće stvarno trajalo sve do Proljeća) ne ukaže na posljedice Bleiburga. Tako čitamo u *Bijegu Janka Kelave*:

- *Kako ti se zove otac? upita Vinko i tako otpoče svoju anketu pošto se dugo nećkao.*
- *Ivan.*
- *Gdje ti je otac?*
- *Mrtav je.*
- *Mrtav?*
- *Da.*
- *Umro?*
- *Ne. Poginuo u ratu.*
- *U kojoj vojsci?*
- *Nestao.*
- *Kako nestao? S kojom vojskom?*
- *Ne zna se precizno. Ne zna se je li nestao, je li ubijen, je li umro... naprosto, nije se vratio.*
- *Znaš li u koju je vojsku uzet?*
- *Ni to se ne zna. Odvelo ga.*
- *Tko je odveo?*
- *Ni to se ne zna. Bila je noć, po običaju, bez svjetla. Došli su i pokucali na prozor. Kad je otac otvorio, svezali su ga i odveli. Tako mi je barem pričala majka. Nikada ništa nismo saznali.*

Medju piscima koji su nekako uvijek lebdjeli na pol puta između emigracije i Domovine valja svakako uočiti dvojicu franjevacu: Rafaela Jakova Romića i Šimu Čorića. Obojica su napisali podosta stihova iz kojih se pokazuje gorka hrvatska sudbina, započeta ali ne i zapečaćena Bleiburgom. Ovdje bi valjalo navesti čitav ciklus posvećen *Onima i svima što u krvotoku bleiburških njiva čekaju Uskrsnuće* iz fra Šimine zbirke *Nazdravica s križa*, koju je objavio pod pseudonimom Gordan Pavić, ali zadovoljimo se samo s nekoliko stihova:

*Do krvavog dlana
Bleiburških polja
hroptanje i lelek
iz domaje stižu
smrću rastrgani:*

ELOI?

ELOI?

Lama

sabakthami?

Ovdje bismo mogli govoriti i o Šegedinovu *"pismu gospodinu Pierre Emmanuelu francuskom pjesniku katoličke orijentacije"* koje je započelo negdje 1973., a objavljeno - dvojezično tek 1993. pod naslovom *"U carstvu ponesenih duša / Au Rooyaume des ames exaltées"*. Možda nitko nije zahvatio onako temeljito uzroke Bleiburga - ali ne i njegove posljedice - kao Šegedin, ali to najvjerojatnije i jest razlog što se to interesantno štivo pojavljuje tek nakon demokratskih događanja u Hrvatskoj.

* * *

Naravno, ovdje nisam ni pokušavao izbjegavati dvije slabosti: nepotpunost izvora i subjektivnost prosuđivanja, ali tješila me je pomisao da i pri potpunu pristupu izvorima glavnina prosudbe ipak ne bi bila bitno različita. A glede subjektivna pristupa književnim tvorevinama koje se odnose na velike nacionalne tragedije, gotovo katastrofe, prisjećam se dvaju od najznačajnijih imena književnog poraća. Theodor Adorno se pitao može li se nakon Auschwitza i Dachaua (dodali bismo i Bleiburga!) uopće pisati poezija, a gotovo nekako u isto vrijeme Nelly Sachs se pitala može li se šutjeti, može li se ne pisati poezija nakon Dachaua i Auschwitza.

Ne bi li kamenje počelo progovarati nakon šutnje vatesa?

O STRADANJU HRVATA U MARIBORU GODINE 1945.

Grad Maribor prostire se s obje strane rijeke Drave. Drugi je grad po veličini u Sloveniji, a ujedno je prometno, industrijsko i kulturno središte sjeveroistočne Slovenije. U njemu 1945. obitavaše skoro 100. 000 stanovnika. (Morala ga je ostaviti većina građana austrijske nacionalnosti uoči dolaska partizana "oslobodilaca." Preostale Austrijance su "oslobodioci" pobili ili silom protjerali preko granice). U Mariboru su četiri velike vojarnе. Svaka se sastoji od niza zgrada i vrlo prostrana dvorišta. Jedna je vojarna smještena na lijevoj obali rijeke Drave, ostale na desnoj. Osim vojarna u gradu je više škola, kaznionica, nekoliko perivoja i dosta prostora, koji su mogli primiti golemo mnoštvo dotjerano iz Austrije.

Prvi zarobljenici i izbjeglice iz Austrije pristigli su u Maribor 17. V. 1945. pred večer, potom ih je iduća dva-tri tjedna pridolazilo sve više i više. Obale su bile spojene dvama mostovima - željezničkim i pješačkim. Prigodom prijelaza mosta mnogi sprovedenici su iskoristili mogućnost i skakali u rijeku. Na njih je odmah otvarana vatra iz pušaka i strojnica. Dosta ih je pogodeno, dosta ih je isplivalo koji kilometar nizvodno od Maribora i skrilo u šume. Odatle su se probijali u domovinu ili Austriju.

U mariborskim vojarnama se događala korjenita pljačka. Što nije oduzeto dotada, sada se našlo u rukama jugoslavenske vojske. Jedva da je išta valjana promaknulo otimačima. Većina se zarobljenika morala svući i izuti, a potom obući srbijanske prnje i obuti opanke kljunaše. Ako je u odjeći bilo išta skriveno, ušito, promijenilo je vlasnika. Prigodom razvrstavanja oformljene su skupine, na jednu stranu ustaše, na drugu domobrani, potom mlađa godišta na stranu, onda djelatni časnici i dočasnici te pričuvni. Razvrstavani su i po godinama stupanja u vojsku. Prije toga partizani su raširili glas da će odmah biti upućeni kući oni koji su se našli u vojsci 1941., potom 1942. i tako redom. Ovaj je njihov mamac bio vrlo uspješan. Lakovjerni su povjerovali glasinama i mnogi su stali u skupine određene za 1941., onda 1942., iako su inače odjenuli odoru u zadnje dvije ratne godine.

Usmrcívanje Hrvata počelo je u Mariboru, čim je u nj' ušla jugovojaska. Odmah se pojavilo krvničenje. Podsjećam, na rubu sama grada, u Stražunu, partizanska vojska našla je svježe iskopane protuoklopaške rovove. Nad njima je strijeljala izbjeglice, ranjenike i vojnike. Jedva bijaše jenjao taj prvi ubijački val, a već je nastao drugi, nerazmjerno brojniji od prvoga. Iz vojarna i ostalih zgrada te perivoja već sutradan po prispjeću u Maribor, tj. 18. svibnja, pojedine su skupine odvođene na stražunsko usmrćivalište. Većina ih je tjerana pješke, manje skupine su odvožene teretnjacima. Bilo je slučajeva da se pojedine zarobljeničko-izbjegličke povorke nisu svraćale nikamo, nego su slane ravno na gubilište. Prije penjanja u teretnjake svaki se pojedinac morao izuti i svući do gaća. Stradalnici su tada gubili i posljednju nadu. Znali su kako je to njihova najdulja vožnja u životu, nakon koje slijedi vječiti mir. Oni koji stizahu pješice, također su odlagali odjeću i obuću. Pod udarcima toljaga i kundaka svi su se morali postaviti na rub rovova. Ubijalo se po cijeloj njegovoj dužini. Uglavnom su kosili iz strojnica koje biše postavljene na manjim razmacima.

U Stražunu se usmrćivalo danju i noću, ali mnogo više po danu. Ubijalište bi dobro čuvano, pa lakše ranjeni i netaknuti ne mogahu ostaviti svoj grob. Po tami su se neki pokušali udaljiti od rova, ali su dotučeni. Teško da je ikomu uspjelo odatle izvući živu glavu. Za to nemam potvrde. Ranjene ostavljahu umirati, ne osvrtaahu se ubojice na njihova zapomaganja i molbe, neka ih ubiju.

U predasima između pokolja, ubojice bi mrcinašile po toploj odjeći i obući svojih žrtava. I traženje im se isplaćivalo, jer se nakon svih pretraživanja nalazila još po koja vrijedna stvarca. Ubojice su međusobno "dorale" nadene stvari, zamjenjivale ih po vlastitoj potrebi i ukusu. S vremenom se taj posao razvio do zavidna stupnja. Češće bi im njihove starješine plijenile vrjednije predmete, govoreći kako pripadaju državi. Međutim, od toga se malo što našlo izvan njihovih džepova; država je ostajala kratkih rukava. Eto, i na najvećoj ratnoj i poratnoj ubijaonici razvio se jedan unosan posao! Teretnjaci se ne vraćahu prazni. Na njih su stradalnici morali nabacivati odjeću i obuću svojih prethodnika. Odvožena je u vojna skladišta.

Usmrćivanja u Stražunu potrajala su mjesec dana, možda i malo više. Prvih 15 dana ona bijahu brojna, potom su se smanjivala. Budući da dani bijahu vrući, raspadanje trupala počinjalo je za dan-dva. Kako ne bi izbila zaraza, pojedini su slojevi posipani živim vapnom i tankim slojem zemlje. I tako redom dok rov nije napunjen mrtvim zarobljenicima i izbjeglicama. Prema svim spoznajama, do kojih dođoh u tijeku tri desetljeća, na Stražunu je pobijeno 45.000 Hrvata i 2.000 Crnogoraca. Preostali Crnogorci usmjereni su prema istoku do Vršca. Jedva da se koji od njih vratio u Crnu Goru. A ni Hrvata se neće mnogo vratiti.

U stražunskome mrtvačkome gradu leže muškarci i žene, od prisisne djece do iznemoglih staraca, najviše pak mladosti između 17. i 35. godine. Pripadali su svima društvenim staležima. U pogledu učenosti kretahu se od svršene osnovne škole do zaključno sveučilišnih profesora. Također od obična vojnika do pukovnika. S roditeljima, najviše pak s materama usmrćivana su dojenčad i druga djeca. A kada ne biše pošteđena ni najmanja djeca, ni mladež nije bolje prošla. Ostaše brojni učenici srednjih škola, dakako i nižeškolci. Među njima i nekolicina mojih suučenika, koji inače ne biše dorasli za pušku pa je nisu ni nosili. U vječito snivanje krenuše i mnoge sveučilištarke i sveučilištarci, koji bi za godinu-dvije bili uzdignuti među visoke umnike i stručnjake. S njima trojica mojih suseljana, dvadesetogodišnjaka. A koliko li ljudi između 40. i 60. godine, te onih iznad šezdesete. U kratku se roku na jednome mjestu stopi životno proljeće i ljeto, jesen i zima. Snivaju neprekinute snove ispod stražunske ledine po kojoj raste nekošena trava, što u proljeće svu ravninu prekriva modrim i crvenim cvjetovima. Kada to najveće hrvatsko grobište živi ne smjedoše kititi, činjaše to i čini sama narav. Stražun sada među skoro s gradskim grobljem koje se održava uzorno i kiti. U rascvjetanosti i kičenosti ipak je Stražun raskošniji, bogatiji. Otkako tu legoše pravednici, po ledini ne raste ni šumarak, a kamoli šuma!

Posebno se mora istaknuti srbokomunističko gledanje na djelatne časnike. Njih je trebalo iskorijeniti, kako im, srbokomunistima, ne bi prijetila nikakva opasnost, da ne bi hrvatski narod bio sposoban pod njihovim stručnim vodstvom ugroziti novu vlast! Na to su budno pazili i svoj naum provodili do konca. Oni su morali nestati. Nakon što su časnici razdvojeni, nikada nitko više nije vidio niti jednoga djelatnoga.

Kako je poznato, partizani bijahu stručnjacima u otkrivanju prikladnih ubijališta. Takvo jedno nalazilo se oko 2 km jugozapadno od Stražuna, jedva kilometar od planine Pohorja. Tu su također zatečeni protuoklopaški rovovi i dvadesetak dubokih ljevkova, stvorenih rasprsnućem teških bombi iz angloameričkih zrakoplova, izbačenih tik pred svršetak rata. Jugovojnici su iz nedaleke vojarne na taj prostor dovodili zarobljenike i izbjeglice te ih punili njihovim mrtvim tjelesima. Broj je ubijenih najmanje 3.000. Na isto su grobište dovoženi strijeljani u Šturmovoj grabi, te se osjetno povećao broj trupala.

Petnaestak godina poslije rata upravo je to područje pred Pohorjem postalo velikim gradilištem. Podignuta je pivovara i čitava jedna gradska četvrt. Pod grabilicama građevnih strojeva zabijeliše se ljudske kosti. O tome je obaviješten partijski komitet. Tada je gradilište ograđeno visokim daščanim zidom, kako se izvana ne bi vidjelo što se događa. Osam su idućih noći teretnjaci otpremali kosti u nepoznatu pravcu. Za taj su posao unajmljeni vozači iz Bosne i Hercegovine koji su se nakon obavljena posla vratili kući. Stoga ne mogah ući u trag mjestu gdje su sada posmrtni ostaci tolikih pokojnika.

U mariborskoj klaonici, zvanoj Košaki, hrvatski su zarobljenici bili natrpani po svim prostorima i dvorištu. Kako tada u njoj nije bilo ni mesa ni stoke, ljudi su pretvoreni u stoku za klanje. Jedne mjesečinate večeri u klaonici je upao jedan zastavnik rodnom iz Slatine (Podravske) ili njezine okolice. (Na nesreću, njegovu ime i prezime nisam mogao doznati). Po narodnosti bijaše Srbin. S njime su se kretala trojica pomoćnika koji nošahu vreću samokresnoga strjeljiva. I odmah je drug zastavnik započeo veliko klanje u dvorištu. Žrtve se nisu uklanjale, jer se nije našlo slobodna prostora. Doslovce, ljudi su padali kao snoplje. Kada bi mu se pregrijao samokres, pomoćnik bi mu dodavao hladni. Druga dvojica su punila prazan nabojnik. Ubijanje je potrajalo oko sat i pol. Za to je vrijeme krvnik je istrošio cijevi četiriju samokresa. A na tlu je ostalo ležati 800 momaka. Kada se zasitio ubijanja i umorio, povukao se odakle je i došao.

Kao izrazitu potankost spomenut ću ovaj događaj. U povorci blizu Maribora jednu su ženu spopali trudovi. Stupila je na rub ceste i rodila sina. Na pomoć joj priskočile žene iz susjedstva, ali im se stražar ne dade približiti. Bijahu žene spremne uzeti k sebi roditelja i dijete, ali na to nije pristajao stražar. Potom su žene tražile dijete uz obećanje kako će ga njegovati dokle je god u njih. I to je odbio. Skinuo je strojnicu te u mater i dijete sasuo čitav štektač na očevid nekoliko žena, koje se zgražahu. Od 1991. na tome mjestu žene pale svijeće na obljetnicu tih dviju smrti. Eto slučaja ubijanja i novorođenčeta što još ne bi odvojeno od matere. A država takvih ubojica je svojim građanima obećavala bolju budućnost, zemaljski raj!

Pred gradom Ptujem, oko 2 km zapadno, cesta se račva. Lijevi krak prolazi kroz grad i produžuje u Varaždin, dalje u Viroviticu, Našice i Osijek, drugi ide ravno prema Krapini i Zagrebu. Od mjesta njihova dijeljenja vodi ravno na zapad cesta u Pragersko i Slovensku Bistricu. Od raskrižja pokraj Ptuja u pravcu Pragerskoga, daleko sedam-osam kilometara, nalazi se naselje Strnišče, u komunističko doba preimenovano u Kidričevo. Tu, u zabačenu kraju, u borovoj šumi, Nijemci u ratno doba izgradiše tvornicu aluminija. Novopodignuto naselje prozvali Sternthal (Zvezdana dolina). Budući da su u tvornici radili ratni zarobljenici, to za njih bijahu podignute nastambe, većinom daščare. U povlačenju je Strnišče napuštala njemačka vojska skupa sa zarobljenicima. Tvornicu i nastambe ostavili su netaknute.

Vraćajući hrvatske zarobljenike i izbjeglice, s raskrižja ispred Ptuja, jugovojnici odvojiše njih 5.000 i odvedoše ih u Strnišče. Zbili su ih u nastambe i tvornička postrojenja. U neposrednoj blizini dotične tvornice i nastambe iskopano je više rovova za slučaj partizanskoga napadaja i protiv zračne opasnosti. U te svrhe rovovi nisu uporabljivi. Prvi pucnji u Strnišću stvarno označiše usmrćivanje hrvatskih zarobljenika i izbjeglica. Ubacivani su u postojeće roveve. Rijetkima je pošlo za rukom pobjeći. Ostali su potamanjeni. To se zvjersko nedjelovanje odvijalo najmanje tjedan dana.

Možda bi sve palo u zaborav da 1985./86. nije obnavljana i proširivana tvornica. Kada su se iskopavali temelji za halu C, u Strnišću, odavna već Kidričevu, u komunističkoj bratovštini iskrsnulo je zaprepaštenje. Naime, na tome se prostoru naišlo na dubok sloj ljudskih kostiju. Po ostacima odjeće i osobnih predmeta bilo je lako zaključiti kako pripadaju hrvatskim vojnicima. Po već znanu postupku u ovakvim slučajevima, odmah je otkrivena masovna grobnica te uskoro čitav prostor ograđen visokim daskama. Zemni ostaci nisu nikamo odvoženi, već je preko njih postavljena debela armirano-betonska ploča, oslonjena na više stupova, i potom na njoj sagrađena hala C.

* * *

Osim ranjenika bačenih u Dravu, što su već uračunati, drugi su ubijani u rijeci, jer su u njoj potražili spas, treći su u njoj potražili smrt, kako bi skratili muke. Ubijeni uz put u nju su gurnuti. Takvih je moglo biti najmanje 1000.

* * *

Podatke skupljah dugo i skrbno. Na osnovi svega mogu izjaviti kako se nikada neće moći ustvrditi potpuno točan broj ubijenih na Križnome putu u Sloveniji 1945. Budući da o tome nisu vođeni nikakvi pisani podaci, ostaju jedino svjedočenja preživjelih svjedoka, bilo da se nalazili na jednoj ili drugoj strani. Često se njihove izjave osjetno razilaze u određivanju broja nastradalih; malo je tko među njima pratio usmrćivanje na jednom ubijalištu od početka do kraja. A da i to bijaše, i tada bi broj bio nesiguran. Katkada niti naknadni podaci, do kojih se moglo doći, ne pomažu mnogo. Unatoč svim poteškoćama u ovome poslu, ipak se može doći do približnih brojaka. Ostalo mi se jedino na njih se osloniti te ih prihvatiti kano najbliže vjerodostojnima. Uvjeran sam da će buduća istraživanja, ukoliko ih bude, osnažiti moje podatke ili ih poljuljati. Doda li do toga, osobno bih bio veoma zadovoljan ako bi se ustvrdio manji broj nastradalih Hrvatica i Hrvata u pokoljima u Sloveniji na proljeće 1945.

U mojim podacima stoji kako je tada u Sloveniji usmrćeno 144.050 ljudi. A to je tek dio koji je odnio hrvatski Križni put!

MOJ KRIŽNI PUT

S tjecajem prilika, ratnih i zbog bolesti, u proljeće 1945. godine bio sam u osmom razredu franjevačke Klasične gimnazije u Visokom. (Visoko je gradić nedaleko Sarajeva, u Bosni, a Bosna i Hercegovina je u Drugom svjetskom ratu bila u sastavu Nezavisne Države Hrvatske). Jedan sam od preživjelih sudionika Križnog puta a moj križni put trajao je tek 15 dana manje od jedne pune godine. Još jedna pripomena. Sudac sam i zato je moje svjedočenje potpuno istinito, kratko i bez patetike. Opisano je onako kako sam vidio i zapamtio, jer, ipak, bio sam punoljetan. U poratnim godinama nije bilo mudro, jer je bilo vrlo opasno, bilo što bilježiti o svojem stradanju, ali sam ipak bilježio-šifrirano, na papirićima, kako bih jednog dana sve vjerno prenio. I, eto, napisao sam sve ovo s namjerom da bude jedno zrnice istine više u mozaiku naše povijesti. Koliko znam ovo je jedino svjedočenje jednog Hrvata iz srednje Bosne koji je proživio i preživio to naše nesretno povlačenje, te kao takvo je prilog potpunijem upoznavanju tragedije Hrvata u tom stravičnom razdoblju. Jer ovo moje svjedočenje je dio neizbrisivih sjećanja-moji najteži trenuci i dani u kojima je naš život sa svim patnjama koje smo podnosili ovisio o sreći ili trenutačnom raspoloženju čuvara i njihovih nadređenih.

Gospoda su ovdje spominjala slučaj stradanja fratara i njihovih đaka na Širokom Brijegu u Hercegovini. Stoga prigodom povlačenja hrvatske vojske iz Bosne, u proljeće 1945. godine, uprava naše Gimnazije u Visokom u zajednici s upravom Internata odlučila je skloniti nas u neko sigurnije područje, kako se ne bi dogodilo s nama nešto slično kao u Hercegovini, ali i da nas partizani ne uključe u svoju vojsku i otpreme na frontu. Oba razloga su bila opravdana.

Bilo je jutro, 5. ili 6. travanj 1945. godine, koje se, izuzev dolaska veće skupine domobrana u našu Gimnaziju, nije razlikovalo od drugih ratnih dana. Kako nismo slušali vijesti, jer nam je to bilo onemogućeno, od njih smo doznali da se povlače, odnosno da se ni u Visokom neće zadržati. Brzo smo se spremili za put. Ponijeli smo najnužnije stvari, knjige smo ostavili. Ukrkali smo se u "čiru" (uskotračna željeznica koja je ispresijecala Bosnu i Hercegovinu jer tada je samo pruga od Zagreb do Banjaluke bila širokotračna) i po lijepom i vedrom danu krenuli u nepoznato.

Putovanje od Visokog do Zagreba nalikovalo je na putešestvije. Samo nekoliko slika. Tek što smo se ukrkali u "čiru", već kod Kaknja, morali smo vlak napustiti, budući je željeznički most bio oštećen, a ubrzo potom u panici smo napustili vlak zbog pojave partizanskih zrakoplova. Tek predvečer smo stigli u Zenicu, a sljedećeg jutra smo bili u Derventi. Na putu za Plehan napali su nas zrakoplovi, ali smo i tom prigodom imali sreće-nitko od nas nije ranjen. Prvu noć nakon prelaska iz Bosanskog Broda u Slavonski, probdjeli smo doslovno vani, prespavali smo na zemlji. Zašto smo umjesto prema zapadu i Zagrebu, sutradan osvanuli u Vinkovcima, nadomak srijemske fronte, to nikada nikome nije bilo jasno. Srećom, vrlo brzo su nas odvezli u suprotnom pravcu. U Oriovcu su nas ljudi primili u svoje domove i onako gladne i umorne dobro nahranili. Za vrijeme boravka u Oriovcu vidjeh prvi put u životu ustaše sa bradom (govorili su kako se neće brijati sve do povratka kućama), doživjesmo nekoliko zračnih napadaja, ali u koloni domobrana koji su se povlačili, na svoju radost i veliko iznenađenje, vidjeh svoga brata Antu. Zapamtio sam da je s njegovog lica nestao vječni optimizam, jer nije znao gdje će sve ovo okončati, ali me ohrabrivao govoreći mi da su kod kuće svi naši živi i zdravi. Bilo je to moje posljednje viđenje s njim, jer nikada više nije se javio niti smo ga čuli. Nije se kući vratio ni mlađi brat Jozo, koji je tijekom 1942. unovačen, a navodno je poginuo negdje u istočnoj Bosni u borbi s četnicima.

Sjećam se da su nas i u Kutini tamošnji građani primili u svoje kuće jer smo franjevački daci i da su nam pružili gostoprimstvo. U Kutini sam vidio i poveću skupinu četnika koji su se također

povlačili, a kojima je vlada NDH odobrila prolaz prema Austriji. Dokle su stigli ne znam, jer ih poslije nigdje nismo susreli. Putujući u etapama k Zagrebu, naš vođa puta Ignacije Nikolić, uvijek je uspijevaao pribaviti za svakog od nas hranu i osigurati spavanje. Idući tako od jednog do drugog mjesta, jednog smo jutro, ne znam kojeg po redu, stigli u Zagreb, u kojem dotada nikad nisam bio. U drugim okolnostima bi dolazak u Zagreb predstavljao za svakog od nas izvanredan doživljaj, ovako umorni, zabrinuti i bez ikakve spoznaje što će dalje biti, izazvao je u nama tek znatiželju koja se javlja pri susretu s velikim gradom...Nekoliko dana smo proveli u nekoj većoj napuštenoj kući u Remetama. Međutim, jednog dana su nas jednostavno pokupili, odveli u neku vojarnu, mislim da je bila na Savskoj cesti, u kojoj smo zamijenili našu civilnu odjeću za uniformu bez ikakvih oznaka. Konačno, početkom svibnja 1945. godine, bilo je to 6. ili 7., rečeno nam je da se Zagreb napušta i da se svi moramo povući prema Sloveniji, iz koje ćemo prijeći u Austriju i predati se Englezima. Podijelili su nam svima po nekoliko mesnih konzervi i po nekoliko pakovanja vojničkog dvopeka, za svaki slučaj, jer ćemo usput dobivati tople obroke na "kazanu".

Usjećanju mi je ostala slika Zagreba iz tih dana: velika masa vojske i civila bila je na nogama, odlučna da krene put cilja; iz obližnjih zgrada sukljao je dim jer je spaljivana dokumentacija, arhiva. Okupljeni smo slušali preko razglaša govor nekog državnog dužnosnika (koliko se sjećam bio je to govor Danijela Crljena, održan na Krugovalnoj postaji Zagreb), koji je hrvatskom narodu priopćio da se moramo privremeno povući, ali da ćemo se uskoro vratiti, pogotovu što u domovini ostaju snage otpora. Nakon toga otpočeo je naš hod po mukama. Smjer kretanja ogromne mase ljudi u kojoj smo se i mi nalazili bio je: Zagreb - Podsused, Zaprešić - Brežice - Krško - Sevnica - Zidani Most - pa desno uz dolinu Savinje, Laško - Celje - Velenje-Slovenjgrad ec...Želim naglasiti da je na put krenulo nas 11 kolega iz razreda, dok je najmanje toliko bilo njih starijih. U početku smo se uspijevali držati na okupu. Međutim, tijekom putovanja naše okupljanje je postalo nemoguće budući je metež umornih i iznemoglih ljudi, žena i djece, ali i stoke; te napuštenih vozila onemogućivao kretanje. Počeli smo se - poslije nekoliko dana, kretati mehanički, te sam u jednom trenutku spazio da sam ostao osamljen bez mojih školskih drugova. Gdje ih tražiti u toj kilometrima razvučenoj koloni, u ogromnoj masi svijeta koja se gurala, probijala bez reda. Jednog dana sam našao neki sjenik bez sijena i prespavao noć na golim daskama. Zapamtio sam da sam slušao neprekinuti topot koraka i žamor rijeke ljudi koja se neprestano kretala. Još i danas mi to odzvanja u mislima. Sutradan sam se ponovo uključio u tu rijeku koja se nije zaustavljala...Najveći broj ih nije imao nikakvo oružje, a samo poneki su imali pištolje (samokrese, kako se to tada nazivalo). Što smo dalje odmicali, sve češće smo viđali prevrnutu i oštećena vozila, uginule konje i ostavljeno oružje. Na nekom mjestu u Sloveniji naišli smo na veću jedinicu njemačke vojske koja je odlagala oružje. Ta nas je slika iznenadila, jer tada nismo znali da je Njemačka kapitulirala. U tom našem kretanju iznenada sam ugledao starijeg školskog druga Ivana Čaju, rodom iz okolice Viteza, u odori ustaškog bojnika. Iznenadio sam se što je s tim visokim oznakama, ali mi je pojasnio kako su mu kao "školarcu" neki predložili da odjene tu odoru bojnika, jer su se viši oficiri mogli svojim vozilima brže kretati naprijed. On je ponudu prihvatio i, na kraju, postao jedan od onih koji se nisu vratili kućama, niti se ikad bilo što čulo o njima. Jednog predvečerja, u Celju, našao sam se u skupini mladih ljudi koji su međusobno dijelili neku bijelu gustu masu, uvjeravajući me da je to bijeli med. Kušao sam i ja, bilo je slatko i imalo je okus meda. Pozivali su me da idemo na kolodvor jer ga tamo ima jedan pun vagon i iz njega se može uzeti koliko želimo. Nisam prihvatio prijedlog. Uskoro, kada se smračilo, na stanici je odjeknula jaka eksplozija od koje su iskre letjele visoko u zrak. Čuo sam da je eksplodirao vagon municije. Mladiće koji su me pozivali da se i ja opskrblim medom nikada više nisam sreo.

Slovenjgrader sam zapamtio po strašnoj tragediji koju sam vidio i po strahu koji sam proživio. Zapravo, događaj se nije zbio u ovom slovenskom mjestu, već u njegovoj okolici. Ne sjećam se koliko smo se bili udaljili od mjesta, niti jesmo li išli prema Dravogradu ili više prema sjeverozapadu u smjeru Prevalja i Bleiburga. No, ovo je sigurno: bijaše lijep i sunčan dan, prijepodne. Ogromna šarolika rijeka civila i uniformiranih ljudi sa raznolikom vojničkom opremom, vozilima i konjima, našla se je u jednoj velikoj kotlini, na livadi koju je s dvije strane okružila šuma a koja se poput lijevka penjala u visinu. U jednom trenutku iz šume se začulo pucanje. Ubrzo su doletjele i prve topovske granate. Nastao je pravi pakao. Teško je opisati taj užas koji je nastao među nezaštićenim i nenaoružanim ljudima. Vika uspaničenih ljudi i krici ranjenih, pokušaji bježanja uspaničenih ljudi, žena i djece pomiješali su se s pucnjevima i eksplozijama. Dijelovi raskomadanih ljudi i konja, i opreme, letjeli su zrakom i padali po ustrašenim nemoćnicima.

Krv nesretnika bila je i u zraku i na zemlji, na svemu što se zateklo u toj kotlini. U tom užasu živi su gazili preko mrtvih kao da se ne radi o ljudima. Poslije prvog iznenađenja, izazvanog

pucnjevima iz šume, najprisedbniji vojnici odgovorili su vatrom na napadače, pa su napadači na njih nešto poslije usmjeravali vatru. Uglavnom, napadnuti su pokušali nekako pobjeći, doći do kakvog - takvog zaklona. Nije bilo moguće ni leći na zemlju, jer su prestrašeni bezglavo trčali nastojeći pobjeći od tanadi ispaljenih u dolinu. Ne sjećam se koliko je taj pakao potrajao, ali je nalikovao na vječnost. Uspaničenost se produljila i kada je pucanje prestalo, budući se mislilo da je to samo zatišje pred nove napadaje. Na sreću, reprize nije bilo. Sliku užasa i danas vidim pred sobom. Često se prisjećam toga strašnog dana, u kojem sam samo pukom srećom ostao nepogođen, pa sada sam sebi ne mogu objasniti kako mogu mirno i na jednostavan način pisati o ovoj ljudskoj tragediji koja se zbila 13. ili 14. svibnja 1945. Dobro se sjećam da je ovaj užasno tragični događaj unio još veći nespokoj među sve, pojačali su se zabrinutost i nervoza. Nisam bio jedini kojemu, poslije toga masakra, nije padalo na pamet ni jelo ni piće. Usprkos umoru i oči je bilo teško sklopiti. Kasnije sam doznao da je u tom masakru poginuo moj stariji školski kolega Marko Krnjić, dok je moj mlađi drug Nikola Krešić ostao bez noge. Zbog svega toga još više sam se razveselio neočekivanom susretu s Veselkom Vesom Levardom, rodom iz Rankovića (Novi Travnik), kojeg sam dobro poznao iz Visočke gimnazije. Bio je u odori domobranskog časnika, ali bez činova, oznaka. Kako su sutradan, po masakru, među nama bili vrlo aktivni bugarski časnici koji su hitali ka zapadu nagovarajući nas da se predamo, nas dvojica smo ponudu prihvatili i našli se u povećoj skupini koja je ubrzo krenula. Uoči mraka stigli smo u neki zbirni logor kojeg su čuvali partizani. Logor je bio na nekom brdovitom predjelu a u njemu vrlo mnogo šaroliko odjevenih ljudi... Tijekom noći naredeno nam je da se postrojimo (po 6-8 ljudi u jednom redu) i krenuli smo na neizvjesno, dugo putovanje. Pratili su nas naoružani partizani, koji su se brinuli o redu kolone, ali nisu, u tom prvom dijelu puta, bili grubijani. Kako su iscrpljeni i izgladnjeli zarobljenici počeli padati, kolona je zastala. Umor i glad su učinili svoje tako da smo istog trenutka polijegali po prašnjavom putu i zaspali kao u najudobnijoj postelji...

Već sutradan pristupio mi je jedan partizan i naredio mi da se skinem. Skinuo sam uniformu pa smo "drugarski", po njegovoj želji i naredbi, izvršili razmjenu. Dobio sam nešto što je nekad bila uniforma... Ubrzo će se pokazati da je to po mene bila sretna zamjena. Naime, uskoro sam opazio jednu drugu dugu kolonu zarobljenika na putu k istoku, koju su crvenom bojom po bluzama obilježavala dvojica partizana. Označavali su svaku kvalitetniju uniformu, što je sve zabrinulo, jer je tako obilježena odora bila i optužba i osuda. A to nije bila jedina presuda ni osuda-bilo ih je još mnogo tijekom moga križnog puta, na kojem se izvršavala samo jedna volja, nad nama obespravljenim često i bez ikakva upita tko smo i što smo. Zbog toga sam bio i te kako zahvalan onom partizanu koji je sa mnom blagovremeno "izvršio" razmjenu uniformi. Još jednom se slično - sreća, ponovilo, i to vrlo brzo. Naime, slučajno sam upitao jednog starijeg mladića, među nama zarobljenicima, što je njegovom drugu nad kojim bdi a koji je ležao na zemlji. Tako smo se upoznali. Sjeo sam pokraj njih i nastavili smo započeti razgovor. Ubrzo sam doznao da je bolesnik nitko drugi do Vlado Togonal iz Travnika, brat mogeg školskog kolege Franje, dok je stariji bio neki Cerić iz Cazina. Otdada smo bili zajedno sve negdje do Banata. Pomogao sam Ceriću u pomoći koju je Vlado pružao jer ga nismo željeli ostaviti na milost i nemilost, a njih dvojica su kasnije mene vukla kada sam bio pao zbog bolova u kralježnici. Njih dvojica su mi dali neku praznu konzervu i žlicu, zahvaljujući čemu sam mogao na nekom "kazanu" od partizana dobiti nešto neukusne, hladne i neslane mrkve. I tako u tom našem kretanju ponovo sam sastao kolegu Levardu, koji mi predloži da prijedem k njima-časnicima, jer je mislio da će mi među njima biti bolje. Odbio sam ponudu, jer sam bio svjestan da se ne znam po vojnički ponašati, a kamoli da se predstavljam kao časnik, jer bi to mogao lako i brzo netko uočiti pa me kazniti. Naivno sam mislio da će netko procjenjivati, u tom vremenu i trenutku, je li netko časnik ili nije. Kasnije se pokazalo da su me spasili upravo ta moja naivnost i životno neiskustvo. Tu smo se rastali. Nikad se više nismo vidjeli ni čuli, niti se on ikad javio ili pojavio. Kasnije su u javnosti izbile stravične priče o tome kako su u Mariboru svi pobijeni. I još da ovom dodam da kasnije nikada nigdje nisam vidio ni jednog nesretnika obilježenog crvenom bojom, niti sam čuo da je netko (tako obilježen) i preživio.

Putovanje prema istoku nastavili smo jedne noći kada su nas ukrcali u stočne, izvana zatvorene, vagon. Vagon je nalikovao na konzervu sardina. Dva mala prozorčića omogućila su nam disanje. Naslonjeni jedan na drugog putovali smo ostatak noći i dobar dio prijedpodneva idućeg dana, a da nam nitko nije dao ni kap vode, kamoli nešto od hrane. Isto tako nije nam bilo moguće obaviti fiziološke potrebe...Kompozicija se zaustavila u Dugom Selu. Postrojili smo se na nekoj livadi, sretni da još uvijek možemo uživati u svježem zraku. Bez mnogo zadržavanja put je nastavljen pješačenjem do Bjelovara, pa dalje, sve uz kraća zadržavanja, prema Virovitici i

Podravskoj Slatini. Ne znam koliko je dana i noći potrajalo to putovanje. Hrana koju su nam povremeno davali bila je, i za normalne prilike i napor, više nego skromna. Začudo, organizam je osjećao - tražio više vodu nego jelo. Zbog toga smo pili i barsku vodu, na sreću bez ikakvih posljedica.

Dok se kretala kroz Slavoniju, u jednom selu našu kolonu je s obje strane puta dočekala povećana skupina žena i ljudi, sa štapovima i motkama u rukama. Kako smo nailazili, nemilice su nas udarali gdje su stigli, po glavi i leđima, psujući nas i smijući se istodobno. Trčanjem smo nastojali primiti što manje udaraca. Nisu nas toliko boljeli fizički udarci, koliko to poniženje. Bili su nemilosrdni. Poslije smo shvatili da smo upućivani kroz sela nastanjena Srbima, a nova "narodna" vlast organizirala nam je ovakav doček huškajući svijet na "ustaše", iako je u ovoj nepreglednoj masi iznemoglih ljudi bilo najmanje ustaša, ako ih je uopće bilo, ali oni su zapravo sve Hrvate smatrali ustašama. Dok su nas tukli, naši "čuvari" nisu nas čuvali, ali su poticali "rodoljube" i smijali nam se. Zbog svega toga nezaboravan je ostao kruh, nešto manji od kilograma, kojeg je svaki od nas dobio u Podravskoj Slatini. Taj kruh je bio od miješanog kukuruznog i pšeničnog brašna. Kako zaboraviti taj kruh kada smo svi do jednog bili iscrpljeni, mokri, prozeblji, gladni. Tko nije bio u takvoj situaciji, taj ne može nikada shvatiti što je taj cijeli - iako omanji, kruh za svakog od nas značio, a značio je - SPAS. To se ne zaboravlja, jednako kao ni batine koje smo dobili, i koje smo kasnije dobivali i poniženja koja su nas čekala. U nezaboravu mi je ostala i uskotračna pruga od Podravske Slatine do Osijeka, jer se pješacenjem nismo iscrpljivali. Istina, bilo je to naša zadnja "besplatna" vožnja do odredišta, budući smo stalno morali pješaćiti od jednog do drugog logora...

Prave nevolje u osječkom logoru nastale su kad je počela padati kiša, a jedini zaklon bile su krošnje drveća. Ništa manje zlo nije bilo ni kada je prestala kiša, jer valjalo je stalno biti u blatu, na mokrom zemljištu, po noći i danu. Srećom, nas onako umorne, promukle i podbule nisu ispitivali i tukli. Kiša nas je umivala i prala u doslovnom smislu te riječi.

Na putu za Bačku, po blatnjavom i raskvašenom putu, kuda smo išli s nadom da ćemo se napokon dobro najesti, sjećam se dobro, kiša je počela jako padati pa smo bili mokri do kože. Kako sam doslovce bio bos, noge su mi odrvenjele i najednom više nisam bio u stanju načiniti barem jedan korak. Otkazala je moja kralježnica - centar upravljanja donjim ekstremitetima kao posljedica prije prebolovanog trbušnog tifusa. Zaprijetila mi je smrtna opasnost, jer jednostavno nisi smio izostati iz kolone. Srećom po mene, moja dva "ratna druga", Togonal i Cerić, makar su i sami bili iscrpljeni, a Togonal još i s bolesnim bubrezima, uzeli su me ispod ruku i naprosto vukli blatnjavom cestom. Tako smo stigli u Sombor, ja osobno zahvaljujući Bogu i ovim momcima koji su iskazali ljubav i solidarnost prema drugom, iako sami onemoćali i u opasnim situacijama, okruženju. Nikada mi nije bilo jasno kako je moja kralježnica neočekivano proradila, pa sam samostalno mogao prevaliti put do Apatina. Na putu za Apatin upoznao sam čovjeka za kojeg sam držao da je intelektualac, a po govoru naslućivao da bi mogao biti Dalmatinac. Zapođenuo sam s njim razgovor rekavši mu da sam dak franjevačke Klasične gimnazije u Visokom. Moj sugovornik mi se predstavio kao Zdravko Mašina, vojni svećenik, po činu bojnik, Dalmatinac, čini mi se s otoka Ugljana. U svezi sa svećenikom Mašinom moram spomenuti jedan zanimljiv događaj. Bili smo u istoj sobi u napuštenoj kući "Folksdojčera" iz koje su već bili iznijeli sav namještaj. Iznenada, jedno jutro u sobu su ušla trojica partizanskih oficira. Jedan od trojice bio je mladi, rođeni brat svećenika Mašine. Očekivali smo da će to biti srdačan bratski pozdrav braće koja se dugo nisu vidjela, bez obzira što su se našli na suprotnim stranama. Umjesto toga, njihov je "bratski" pozdrav bio pozdrav pobjednika i pobijeđenog. Popričali su mirno. Pobjednik je prebacivao pobijeđenom što je otišao na drugu stranu, što nije, kao on, izabrao partizansku, zašto je čak išao na povlačenje itd. Pobijeđeni je govorio samo toliko da je kao vojni svećenik išao sa svojim vojnicima, a da se nikada nije htio miješati u politiku. Mnogobrojni među nama su ipak očekivali da će nam ovaj neočekivani, iako hladan, susret dvojice braće donijeti neke pogodnosti. Posebno su meni predviđjeli brzi odlazak, jer sam već bio prijatelj s bojnikom Mašinom. Međutim, ništa se od tih vedrih predviđanja nije ostvarilo. Bojnik Zdravko Mašina bio je s nama do kraja 1945. a ja sam lutao po kojekakvim logorima i zatvorima do proljeća 1946. godine.

Poslije Apatina, u kojemu smo iz riječnih brodova istovarivali drvo, do veljače 1946. godine boravili smo u mjestima: Novi Sad, Petrovaradin, Vršac, Pančevo i Beograd. Vrijedno je spomena da me je bojnik Zdravko Mašina nagovorio da se ipak priključim časnicima, jer je procijenio da nam prijeti opasnost likvidacije i da se ipak povoljnije postupa s časnicima, ali i da kažem da sam bio dak koji je mobiliziran na samom kraju rata (a oni neka misle što hoće i neka to provjeravaju ako žele i ako mogu). Tako sam i postupio, kasnije se pokazalo da je to bila dobra odluka. Naime,

prijelazom među časnike ja sam se rastao sa svojim prijateljem Togonom i Cerićem, koje nikad više nisam vidio niti sam za njih bilo kad nešto čuo. U Novom Sadu, na grub način, nas oko 400 ugurali su u jednu poveću baraku. Ako je netko od nas, iz nužde, morao u tijeku noći napustiti baraku dočekali su ga divlji čuvari propustivši ga kroz špalir kojih je morao proći. Nitko nije bio pošteđen udaranja štapovima. Stražari su jedan drugog poticali na pojačano udaranje, glasno psujući i uzvikujući pogrde kakve su im na pamet pale. To je izazivalo zadovoljstvo ovih primitivaca, uz smijeh i glasan komentar kao da su srušili neprijateljski zrakoplov. Međutim, u Petrovaradinu, u koji smo ubrzo prešli, nitko nas nije, za divno čudo, ni dirnuo ni požurivao pri dolasku, tako da smo malo odahnuli, ali smo i nadalje, za one koji su vladali logorom, bili ustaše i zločinci. Stoga su bili jako mrzovoljni prema nama prigodom ispitivanja koje je ubrzo uslijedilo. Bili su krvoločni jer su bili nahuškani pričama o tome kako smo pobili na tisuće Srba, otjerali ih u logore, popalili im kuće, opljačkali im imovinu, izdali i predali policiji i "Švabama".

Pri ispitivanju su nas tukli letvama i daskama. U početku su zahtijevali da stojimo, ali su ubrzo tražili da svi poliježemo po podu, valjda da bi bili sigurniji da im se nećemo oduprijeti ili da bi nas mogli udarati gdje su god željeli. Kada su se svi izredali u tučnjavi, a budući su im letve i daske sve i jedna popucale od udaranja, nastavili su nas tući kundacima, poslije i pušćanim cijevima koje su znali spuštati i okomito na naša onemoćala tijela. Određivali su kako ćemo spavati, u kojem položaju. Tražili smo da spavamo na bok, jer su nas i tada tukli. Nemoguće je bilo suzdržati jauk ili stenjanje, koji su njima bili prava poslastica i poticaj da bi udarili još jače. Umorne prebijače naših tijela smjenjivali su drugi čineći to s istom razjarenošću i sa istim sadističkim uživanjem. Neki od nas, odvažniji, pokušali su se suprotstaviti tom maltretiranju rekavši im da će se potužiti njihovoj komandi. Takvi su dobijali dodatne udarce i morali su zašutjeti. Da poniženje bude veće, jednog od nas su natjerali da im pjeva "ustaške" pjesme. Nesretnik je prestrašenim glasom pjevao neke "neutralne" pjesme koje su oni kao slušali, ali koje su im, bilo je očito, bile povod za novo još jače udaranje pušćanim cijevima. Trajalo je to doslovno čitavu noć, do pred samo jutro. Udaranje je prestalo onog trenutka kada je jedan slomio kundak puške udarajući jednog od nas. Udarači su tada prestali i izašli iz sobe, prije toga nam zaprijetivši da se ne smijemo žaliti njihovoj komandi. Odahnuli smo. Prije nego nastavim dalje, o torturama koje smo prošli, moram ovdje pred vama svima na ovom znanstvenom skupu priznati, jer nisam imao hrabrosti to i napisati, da sam ja onaj nesretnik koji je bio natjeran na pjevanje, koji je u toj teškoj mucu, pri takvom mučenju, cijelu noć morao još pjevati "ustaške" pjesme.

Molim vas, ovdje moram svjedočiti još nešto.

Tog smo jutro bili svjedoci jednog teškog stradanja veće skupine njemačkih zarobljenika, u trenutku kada su ulazili u krug u kojem smo i mi bili. Naime, dugačka kolona Nijemaca, po 4-5 u redu, već je dobrim dijelom bila ušla u dvorišni prostor kada je, s prozora iznad nas, na njih otvorena mitraljeska paljba. Začuli su se užasni i prodorni krici i jauči, nastao je potpuni metež, ljudi su padali jedni preko drugih, krv je ocrvenjela dvorište. Ubijeni su ležali na zemlji, ranjeni su ostavljali krvavi trag. Uspaničili su se i stražari - sporovodnici i počeli vikati neka se ne puca. Uskoro je pucanje prestalo. Mrtve i ranjene su brzo pokupili i odnijeli. Koliko ih je ubijeno i ranjeno teško mi je reći, ali sudeći po pometnji tako velike skupine siguran sam kako ih je veliki broj nastradao. Tijekom dana smo i mi napustili prostorije i stopili se s ostalim zarobljenicima, među kojima je najviše bilo Hrvata i Nijemaca.

Na ovom sam "križnom putu" uz, već spomenutog, svećenika fra Zdravka Mašinu imao sreću upoznati i fra Krunoslava Pandžića iz Mostara, profesora na Teološkom fakultetu. Taj veoma obrazovani, razboriti i odlučni čovjek pomogao mi je tijekom boravka u logoru. Nakon izlaska na slobodu, koliko mi je poznato, otišao je u SAD gdje je i umro 1965. godine. Spominjem ih jer ni u jednoj knjizi koju sam pročitao, a u kojoj se kaže o stradanjima poslije Bleiburga, nisam pronašao da sudionici spominju "Pastirsko pismo". Njih dvojica dobila su jedan primjerak ovog pisma o kojemu smo tek nešto bili naćuli i to u komunističkoj obradi, u kojoj verziji je optuživan kardinal Alojzije Stepinac, potpisnik Pisma, jer njime-po njima, podstiče podrivanje narodne vlasti i da Pismo svjedoči o neprijateljskom djelovanju Katoličke crkve... Svećenici Pandžić i Mašina pozvali su me na jedno skrovito mjesto u logoru i šapatom rekli da ćemo zajednički pročitati to Pastirsko pismo. Ukazali su na golemu opasnost i upozorili da o Pismu moramo pod svaku cijenu šutjeti "ko' zaliveni". Sjećam se dobro da nisu rekli na koji su način došli do njega, a ja, naravno, osim što sam zinuo od čuda, nisam ništa ni pitao. Njih dvojica su naizmjenice čitali taj poduži tekst. Dobro se sjećam da je Pismo ukazivalo na teško stanje Katoličke crkve - svećenika i vjernika, o opasnim prijetnjama bezbožnog komunizma, o oduzimanju crkvene imovine, zatvaranju vjerskih škola, zabrani javne riječi, uhićenjima i progonima, sprječavanju obavljanja vjerskih

dužnosti itd. Nakon čitanja međusobno smo se zabrinuto gledali. Svjesni opasnosti u kojoj smo, ništa nismo komentirali. Naša se zabrinutost pojačala jer smo se podsjetili stradanja fratara na Širokom brijegu u veljači 1945., o čemu su komunističke vlasti dale svoju verziju događanja braneći partizanske snage od bilo kakve odgovornosti, jer su, po njima, svećenici pucali na partizane pa ih je morala sustići zaslužena kazna. Komunistički radio u vrijeme Pastirskog pisma nije prestajao napadati kardinala Alojzija Stepinca govoreći kako je zloupotrijebio slobodu javne riječi...Sve smo to svakodnevno slušali, jer su u logoru, uoči izbora u studenom 1945., bili postavljeni zvučnici koji su prenosili vijesti Radio Beograda. Na taj način smo i doznali za Pastirsko pismo, ali nikada nisam dokučio kako je došlo u ruke mojih prijatelja i supatnika svećenika Pandžića i Mašine.

Od događaja koji su mi se urezali u sjećanje spomenut ću i radost koju sam doživio kada sam u Pančevu, u koji su nas po ledenoj košavi premjestili u veljači 1946. godine, susreo kolegu iz Visočke gimnazije Antu Kovačića inače Varešaka. On mi je vratio malo vedrine i bio moralna podrška, jer smo mogli otvoreno o svemu razgovarati između sebe. On je, ponajviše jer je bio pismen, dobio mjesto intendanta te sam od njega svakodnevno dobivao po jedan kukuruzno-pšenični kruh kojemu sam se radovao kao ponajboljem kolaču.

Iz Pančeva smo po vedrom i mirnom zimskom danu propješačili do Beograda. Stigli smo, kasnije ćemo to doznati, ravno u, po zlu čuveni, Centralni zatvor u Beogradu. I ovdje smo doživjeli brojna ponižavanja, proveli brojne neprospavane noći propitkivani od istražitelja koji su u nama vidjeli samo neprijatelja. Iako tu ocjenu nisu ni na čemu drugom zasnivali doli na tome što smo uhvaćeni u Sloveniji, što smo Hrvati, što nismo partizani, što... Jedne večeri naredili su pokret "sa stvarima" (kao da smo imali neke stvari). Bili smo nespokojni, jer je takva naredba uvijek značila pokret i odlazak u nepoznato. Oko nas, postrojeni u dvorištu, nalazili su se brojni stražari koji su držali ruke na oružju. Sve je upućivalo na opasnost. Bila je grobna tišina. Među nas tako postrojene došli su njihovi časnici s novom skupinom stražara koji su nosili lance u rukama. Kada smo ih ugledali, steglo nam se srce i sledila krv. Kako smo bili poredani u redove po dvojica, stražari su uzeli lance i vezivali nam ruke tako što su zatvoreniku s lijeve strane omotali lanac oko ručnog zgloba lijeve ruke, a onom s desne strane desnu ruku, tako čvrsto da se ruke nisu mogle izvući. Ja sam bio u paru s nekim profesorom iz Travnik; koliko se sjećam, zvao se Voraček. Poslije vezivanja u parovima, jednim većim lancem su nas sve vezane parove povezali od prvog do posljednjeg para, da bi na kraju zaključali i te poprečne lance. Tada su tek bili sigurni da bježanja ne može biti. Tako vezani krenuli smo u neizvjesnost. Lanci kojima su nas povezivali i brojna stražarska pratnja ukazivala su na to da je ova, u osnovi tužna povorka, sastavljena od ljudi vrlo opasnim po tadašnji poredak. Dakako da smo odmah na sebe skrenuli pozornost prolaznika koji su ubrzo počeli dobacivati najružnije psovke i riječi, pljuvali po nama, podizanjem šaka opasno prijetili. Stražari ih nisu u tom iskaljavanju bijesa uopće sprječavali, već su podvikivanjem "Bando, požuri!" još većma podjarivali nasrtljivce. Tako je bilo za naša pješčenja sa Terazije, niz Balkansku ulicu sve do željezničkog kolodvora. Zapravo, kada smo ugledali željezničke vagone malo nam je laknulo, opasnost je barem za neko vrijeme odgođna. Kada smo ušli u vagon uskotračne željeznice, u kojem nije bilo nikoga osim nas i stražara-sprovodnika, počeli smo potihlo razgovarati i pretpostavljati kamo bismo mogli dospjeti. Putovali smo dugo. Zastajkivanje vlaka je bilo često, a mi smo samo strjepili da se ne prolomi komanda "Izlazi!". Od sprovodnika nismo ništa mogli doznati, iako smo se svakojako dovijali, jer su savjesno vršili svoju dužnost, iako nisu sprječavali naše međusobne razgovore. Sljedeće noći smo stigli na sarajevsku stanicu Bistrik. S lancima na rukama, čvrsto lancima međusobno povezani, "prošetali smo" sarajevskim ulicama. Kako je bila duboka noć nije bilo novog maltretiranja, jer su prolaznici bili vrlo rijetki. Smjestili su nas u neku poveću prostoriju u zgradi na zapadnoj strani zdanja Narodne banke. Tada su nam, konačno, skinuli lance s već natečenim zglobovima u kojima smo osjećali bolove...Prespavali smo na golom podu, da bi nas sutra dan pod jakim stražom odveli u Centralni zatvor, u kojem sam prvi put vidio čelične mreže između hodnika i iznad središnjeg prostora. Smješten sam u jednu poveliku sobu u kojoj je bilo mnogo zatvorenika, ali malo mjesta za sve njih, i u kojoj je jedini zatvorski inventar bila "kibla". U sobno "društvo" ušao sam bez komplikacija. Atmosfera u sobi nije bila loša, svaki je služio u nekoj od vojski koje su postojale, dok je bilo i nekoliko civila. Svi su bili uvjereni da nisu ni za što oni krivi, ali da se mora proći ispit provjere koji je za OZNU bio izuzetno važan, ali za ispitnika i bolan i rigorozan jer istražitelji nisu polazili od činjenica, već od pretpostavki.

U svezi s ovim provjeravanjem, kasnije - kad sam došao na slobodu, čuo sam ovu pošalicu: u razgovoru dvojice prijatelja na pitanje "Kako si?" čuo bi se odgovor: "Bilo bi dobro kad bi bilo malo više UNRE a malo manje OZNE". (UNRA je bila svjetska humanitarna organizacija koja je

upućivala pomoć, dok je OZNA bila Odjeljenje za zaštitu naroda). Sjećam se dobro da me je u jednom trenutku jedan supatnik diskretno posavjetovao da dobro pazim što govorim, budući zatvorska uprava u svaku sobu ubacuje špijune. Neki su me već prvog dana jednom "utješnom" dosjetkom pokušali ohrabriti. To je bila gorka šala: ovdje je najgore prvu godinu ili dvije, poslije se čovjek navikne. Saslušavali su me vrlo često, po danu ili noći, jer su mi tražili krivicu a stalno sam tvrdio da sam "niko i ništa", da sam se slučajno našao u "vrzinom kolu". Veliku sumnju je u istražitelja poticala činjenica da sam bio učenik Franjevačke gimnazije u Visokom, a zna se da su u to vrijeme svi franjevci i njihovi đaci bili označeni kao "reakcija" i opasni protivnici režima. Svoje iskaze nisam mijenjao te sam čak predložio da provjere moje navode, jer dobro sam znao da je sve ono što sam govorio, prava istina. Sobni supatnici su također bili uvjereni da ću brzo kući, pa su mi čak davali adrese na koje bi trebao odnijeti njihove poruke. Ubrzo sam pozvan da pođem sa "svim stvarima". Srce mi je jače udaralo, jer sam se ponadao da će prognoza "cimera" biti točna. Na moju veliku žalost, premješten sam u drugu, manju sobu...U jednoj od brojnih zatvorskih noći, sjećam se dobro, u sobu su uveli četnika, stasita, obučenog u vojničku uniformu sa šinjelom. Bio je duge brade i kose. Govorio je punim glasom. Bio je to Vorkapić. Nije bio, koliko se sjećam, previše neraspoložen. Sutradan su ga već premjestili, rečeno je da je prebačen u Vojni zatvor.

Prolazili su dani u saslušavanjima svakog od nas. Ipak, jednog dana pozvaše sve nas ratne zarobljenike da sa stvarima izađemo u hodnik. Jedan oficir je počeo prozivku i razvrstavanje zatvorenika. Prozvao me je i pokazao u koju ću skupinu. Odmah u toj skupini prepoznadoh neke časnike iz logora u Kovinu. Prisjetio sam se da su svi oni redom viši časnici, te sam odmah procijenio da su moji izgledi da ću napustiti zatvor bili smanjeni. Smješten sam u još manju sobu. Moje brige su postale osnovane i sve teže i veće. Očekivali smo suđenje, pribojavali smo ga se jer smo dobro znali kako ta nova partizanska vlast "reže", kako vrlo lako daje duge godine robijanja...A onda me jednog predvečerja pozvao stražar da sa stvarima pođem s njim. Odveo me je istražitelju. Rekao mi je da ću na slobodu i da se nadaju da ću biti dobar građanin...Bio sam uzbuđen, jer nisam mogao vjerovati da je napokon došao kraj mojim mukama. I tako sam se, u drugoj polovini ožujka 1946., skoro nakon pune godine dana, vratio kući, kao Odisej u svoju Itaku. Bilo je ružno i teško, ne ponovilo se! Na putu kući prema Travniku, dogodila mi se jedna vrlo zanimljiva zgoda. Putovao sam kući "čirom". U kupe je ušao milicionar, budući je u to vrijeme bilo uobičajeno provjeravanje identiteta svakog putnika. Predočio sam svoje otpusno pismo. Upitao me zašto sam bio u zatvoru. Odgovorio sam mu da sam bio u logoru. Kada je otišao, suputnici me počеше pitati u kojem sam logoru bio, u njemačkom ili kojem drugom. Kada sam rekao da sam bio u partizanskom, nitko me više nije ništa pitao. Ostavili su me na miru.

Ovo su samo neki detalji iz "putovanja" koje je potrajalo skoro jednu punu godinu. Čini mi se sada da ja to i nisam proživio, jer toliko je bilo ružnoga da je teško i pomisliti da je sve to bila stvarnost. Danas mi se i najteže muke, doživljena poniženja i proživljene opasnosti ne čine takvim. Zapravo mislim da se sve to i ne može ni na koji način predstaviti, da nema riječi koje bi stvorile vjerodostojnu sliku bilo kojeg detalja sa tog našeg "križnog puta". Iskreno želim da to nitko na svojoj koži i ne provjeri!*

* Ovaj tekst je sažetak izrečenog u tijeku znanstvenog skupa i opširnog pismenog svjedočanstva Stjepana Slipca, posvećenog uspomeni na sina SMILJANA, koji je kao časnik Zbora narodne garde poginuo u borbi za slobodnu Hrvatsku 1991. godine.

“U JAMI NAS JE OSTALO OSAMNAEST ŽIVIH...”

29. maja (1945) smo se u Vetrinju spremali za odlazak, misleći da ćemo ići u Italiju. Činilo nam se nekako sumnjivo, kada je poručnik Gomiršek na molitvi pred odlazak kazao: “Molimo se za sretan put, jer ne znamo kuda idemo!”

Odmicali smo po istom putu, kojim smo bili došli, pokraj gomila odloženog oružja. Englezi su nas pratili sa oklopnim kolima i džipovima. Preko Drave smo prelazili isti most preko koga smo bili došli. Putovali smo od osam ujutro do pet popodne. Usput smo pjevali, premda je raspoloženje bilo tmurno.

IZRUČEN TITOVIM KOMUNISTIMA

U Področici (selo na austrijskoj strani) naletjeli smo na Titove partizane, većinom Bosance, koji su bili mobilizirani krajem 1944. godine, kako su nam sami pričali. Nisu nas gledali poprijeko - možda zato što smo imali kraljevske kokarde. Rekli su nam, da su došli po konje i kola koja smo mi odvezli.

Uskoro je došao vlak, koji je stao oko stotinu metara od stanice. Iskočili su partizani i otišli u šumu. Mi smo brzo obavijestili našu Komandu, koja nam je odgovorila da se ništa ne bojimo jer se nalazimo u engleskom transportu. Međutim, počeli su nas trpati u vagone. I konje su utrpali. Budući se Englezima činilo da se ovo ne vrši dovoljno brzo, počeli su nas tući kundacima na okrutan način.

Kad su zatvarali vagone, Englezi su imali puške uperene na gotovs. Tek tada su nam prišli partizani, koji su nam odmah počeli prijetiti smrću. Vlak je krenuo prema tunelu, gde se zaustavio za pola sata. Partizani su počeli tek sada otvarati vagone i upadati u njih, te nam stali oduzimati silom odjeću, satove, opasače i druge predmete od vrijednosti.

BATINJANJE U KRANJU

U Kranju su nas natjerali da izađemo. Bilo je gore od sudnjeg dana! Odveli su nas malo dalje od Kranja u neki logor, gdje su nas smjestili u dvorište. Čekajući šta će se zbiti, doveli su 17-godišnjeg domobrana Franceta Komana iz Dravelja, te su mu mašinkom počeli izbijati zube i psihički i fizički ga stali poduže mučiti dok mu nije partizanski komesar, koji je kazao da je iz Vrhnike i da se borio na Primorju, - sasuo rafal u glavu. Potom nas upita sve prisutne, je li još tko među nama spreman dobrovoljno umrijeti. Moram naglasiti da je France Koman poginuo smireno i bez riječi.

Ubijenog su ostavili da leži do sutradan. Tog dana je došao komandant iz Kranja na konju sa psom, koji je počeo odmah njušiti ubijenoga, na šta je komandant cinično dobacio: “Čudno mi izgleda da pas njuši i izdajničku krv”. U početku reče da ubijenog bace u zahod, pa se onda predomisli i reče da se zakopa u dvorištu.

Ubrzo je otpočelo istraživanje i batinjanje. Iz svih krajeva dolazili su partizani, tražeći poznate domobrane, da bi ih tukli i mučili. Najdivljačkije je postupao Zane Maretov iz Novog Mesta, osobito sa Novomeščanima.

Na dan 1. lipnja su nas u pratnji tenkova i topova otpremili iz logora kroz mjesto Kranj. Stanovništvo nas je obasipalo psovkama kao izdajice i ubojice, jednako pitajući gdje smo ostavili biskupe Rožmana i Rupnika. Kad su nas doveli na željezničku postaju, počeli su nas utovarivati

u stočne vagone, batinjajući nas sa volujskim žilama uz prijetnje i grdnje. Natrpali su nas 60-80 u svaki vagon, tako da smo ležali jedan na drugome.

VOŽNJA ZA KOČEVJE

Nakon kratke vožnje, vlak je došao do rijeke Sore, gdje je most bio razrušen. Zato su nas istovarili, te nas opet po staroj navici počeli tući žilama uz psovke i prijetnje. Prešli smo na cestu, koji vodi iz Kranja u Ljubljanu. Tamo su nas primili hrvatski partizani, koji su sa nama lijepo postupali, te nam čak dali vodu za koju smo molili. Tako smo pješke došli do Št. Vida, gdje su nas zatvorili. Ovdje su sad počeli dolaziti komunisti, tražeći svoje žrtve. Odatle su odveli policijskog oficira Hlebca. Ja ga osobno nisam poznao, ali su mi govorili da i kad je bio sav izubijan, išao je uspravno i ponosno.

Oko pet sati poslije podne dolazi vlak iz Ljubljane i opet nas ubaciše kao u Kranju. Do Šiške vlak je išao sasvim polako i tiho, bez šuma i vike partizana. Tu je stajao oko 20 minuta. Približili su se neki civili i kad su prepoznali u nama domobrane, počeli su nas obasipati psvokama.

Na ljubljanskoj stanici vlak nije stao, nego je poslije nekoliko minuta vožnje zastao izvan stanice. Tu su nas opet istovarili. Ovakvog prijama nismo očekivali. kao da je došao smak svijeta: urlanje, vikanje, razbijanje po vagonima, te još gore batinjanje. Ovo se zaista ne može opisati! Na zidu klaonice i oko nje bila je masa ljudi, a mi smo trčali iz sve snage koliko smo mogli.

AVE MARIA ZVONI

Budući je na rijeci Ljubljanici most bio porušen, to s nas pretjerali na drugu stranu, gdje su imali spremljen vlak za nas. Kad smo se jedan preko drugog ubacivali u vagone, pa bi se svaki onako uhvatio ručice da bi se lakše ubacio u vagon, dobio je udarac po rukama, te su nas tako prisilili da jedan drugog tjeramo da što prije uđe u vagone. Kad su nas zatvorili u vagone bio je još dan. Tu smo čekali dobar sat. Počelo se smrkavati i mi smo čuli Ave Maria našto smo se počeli usrdno moliti Majci Božjoj. Na tu su partizani počeli razbijati vrata i vikati da nam više ni Marija ne može pomoći.

Malo poslije je vlak pošao. Vlak je išao polako, ali ipak suviše brzo za nas, koji smo već naslutili svoju sudbinu, iako smo bili natrpani u vagonima kao šibice.

Gladni, žedni, izmučeni došli smo u Kočevje točno kad sunce izlazi, oko pet ujutro. Kad su se otvorila vrata vagona, izašli smo što smo brže mogli, jer smo znali kakav nas prijam čeka. Na vratima su bili srpski i hrvatski partizani, koji su nam se čudili zašto se bojimo. Postrojili su nas četiri po četiri i bilo nas je toliko da su prvi bili već u gradu, dok su drugi još stajali na stanici. Računam da nas je bilo oko 1600. Sa nama su išli istim golgotskim putem četnici i hrvatski domobrani. Tjerali su nas kao stoku u zgradu kočevske gimnazije. Vapili smo za gutljajem vode, a nismo ga dobili. Legli smo tako natrpani da nije bilo praznog mjesta. Još prije toga, sve su nas pretresli do gole kože.

PETORO BRAĆE NA PUTU U SMRT

Poslije deset minuta pozovu nas u susjednu sobu za doručak. Na stepenicama sretnem Janeza Lesarja iz Zagorice, koji mi kaže da su moja tri brata u gimnazijskom dvorištu. Istina, tamo je bilo oko stotinu domobrana i među njima moja braća Tone, Nace i Stane, dok je brat Janez bio još u zgradi.

U prazne konzerve su nam usuli nešto graha i lišća od cikle, nedokuhanog i neslanog. Ali jesti nam nisu dopustili. Još nismo svi ni primili tu juhu, kad dođe zapovijed da se postrojimo četiri po četiri.

Išli smo korakom kroz grad, gdje je vrvjelo od partizana kao od mrava. Civila nije bilo nigdje vidjeti; samo jedna djevojka stajala je za željezničkom postajom, te je žalosna pogleda gledala naš sprovod. Koračali smo po glavnoj ulici, preko Rinžo, pokraj crkve i tvrđave u Radnički dom. Pred domom je bila neka baraka u kojoj smo vidjeli hrpe vojničke odjeće, nabacane i sa krvavim mrljama. "Pogledaj", reče netko, ali niko nije htio reći drugome što to znači.

Idemo u zgradu i ja ulazim u prvu sobu desno. Preko puta je bila druga soba u kojoj je bila gomila bodljikave žice, izrezane već na komade od kojeg svaki komad nije bio veći od tri pedlja. Slobodno mogu reći da je hrpa bila visoka jedan metar. U zgradu su ušla i moja tri brata.

Ubrzo su postavili stražare pokraj vrata, koji su se počeli okrutno, da ne kažem životinjski, ponašati. Ponova su nas pretresli i morali smo predati već ionako prazne rančeve. U isto vrijeme su nas počeli vezivati dva po dva. Ja sam imao kod sebe paketić cigareta "Morava" i molio sam partizana da mi ih ostavi. Kada me je zavezao, oduzeo mi ih je rekavši: "Sada idete u engleski logor, gdje ćete imati svega dovoljno". Začuli su se kamioni i odmah su nas počeli trpati u njih.

PUT NA GUBILIŠTE

Svakoga su zavezali žicom tako da su ruke bile na leđima, dok se žica usjekla u meso. Laktove su nam stisnuli skupa, da je uistinu boljelo. Ja sam se jednako izmicao, tako da sam u mojoj sobi bio posljednji vezan. Svezan sam bio zajedno s redovnikom Tonetom Hočevarjem iz Ambrusa, a za mnom je bio Tone Gagar iz Dobrega Polja. Kad smo bili svezani, tukli su nas, te nam prijetili strijeljanjem i repetirali mašinke.

Jedino što mi je ostalo bila je sveta sličica Majke Božje i Srca Isusovog koju sam prikvačio na džep košulje. Preporučio sam se Majci Božjoj da me sačuva. Kamion je došao do ulaza u zgradu, tako da nitko nije mogao skrenuti na drugu stranu, već ravno u kamion. Pri utovarivanju pomogli su nam vikanjem, prijetnjama i tučom.

Ja sam bio natovaren u drugi kamion; u dvorištu ih je bilo šest. Na svakom kamionu bila su četiri partizana, koji su nas primali i redali volujskom žilom. Bilo je to neljudski: po dva su morala sjesti, druga dva leći na trbuh i tako su napunili jedan red za drugim kao drva.

Zatim su pomaknuli auto na stranu zato da bi mogli natovariti druge. Ja sam želio vidjeti još svoju braću i opazio sam ih. Blizanci, Tone i Nace, bili su vezani zajedno, a Stane je bio vezan sa Lojzetom Križnikom, rodom iz Kostanjevice. Mene su braća također opazila, jer sam se propeo u kamionu kolikogod sam više mogao. Njih su natovarili na četvrti kamion. Sa osmijehom su mi rekli sve što su htjeli: da budem miran, jer ćemo se vidjeti na drugom svijetu, gdje će biti bolje...

Brata Jožeta nisam vidio. Bio je u grupi za nama i u Kočevskom Rogu pao je u istu jamu kao ja i braća - mi prije podne, a on popodne.

Dana 2. lipnja 1945. bilo je tako divno proljetno jutro, kakvo ja nikad dotada nisam doživio. Kamioni su se svrstali tako da su sada oni koji su bili posljednji bili prvi. Vozili smo se kroz Kočevje, Rudnik, Zalne, pa zatim po cesti Kočevje-Črnomelj. Vožnja je trajala približno 30 do 40 minuta. Za vrijeme vožnje su nas tukli i morali smo pjevali. Posljednja pjesma koju su slovenski domobranci pjevali na putu u smrt bila je: "Blagoslovljena da si, Marijo, tvoj anđeoski se čuje glas; kad dođe posljednji čas, Marijo, dođi po nas!" Ova pjesma krvnicima nije bila po volji. Oni su željeli da pjevamo "Naoštrimo kose" ili "Triglav, moj dom". Te pjesme nismo htjeli pjevati...

Kamioni nisu vozili nekom naročitom brzinom. Kad smo došli iz ravnice u šumu, kamion bi se nekoliko puta za po par minuta zaustavio. To je bilo stoga što put nije bio dovoljno širok, a susretali smo se sa drugim kamionima koji su se vraćali. U njima sam opazio odjeću već pobijenih domobrana.

Kad smo se približili strelištu, čuli smo pucanje iz mitraljeza i pušaka i praskanje bombi, a što smo dolazili bliže, čuli smo i divlje uzvike krvnika i na kraju vapaj ranjenih domobrana, koji su molili za pomoć. Klicali su Bogu i Mariji, jer nitko drugi im ne bi mogao više pomoći niti ih čuti, jer je sva šuma gusto načičkana najpovjerljivijim komunistima. Uzdisali su čak i oni koji su ležali na podu kamiona i morali snositi težinu onih koji su bili nabacani preko njih. Tada se oglasio domobran rodom iz Notranjih gorica kod Brezovice, otac petoro djece, tješeci nas da budemo mirni i pribrani, iako idemo u smrt, jer i on sam sve to snosi smireno. Za sebe mogu reći, da se smrti nisam bojao, već sam se bojao mučenja od strane komunista.

Sve se ovo događalo, u prvu subotu, 2. lipnja 1945. godine. Zato je već spomenuti Tone Hočevar kazao: "Nekada smo prve subote išli na pričest, a danas će nas pričestiti sama Majka Božja Marija". Čak i partizani su se poslije ovih riječi utišali, suzdržavajući se od bilo kakve primjedbe...

ŽIVOGA KOLJU

U strahu smo iščekivali što će se dogoditi, ali kad smo stigli na mjesto bilo je još strašnije, nego što smo očekivali. Auto je vozio po krivudavoj cesti, a ponekad i po uzbrdici. Zaustavio se u uskrslj dolinici, po kojoj se pružao put s malim nagibom. Tada su otvorena vrata kamiona i sa strašnom vikom su nas počeli vući za noge iz kamiona, već skoro polumrtve jer smo bili zgnječeni, ležeći jedni preko drugih.

Komunistički krvnici imali su svoj posao unaprijed i do u tančine određen. Jedna grupa imala je za dužnost da velikim noževima reže vezice na cipelama i da te cipele skida; pri tom nije bilo važno

ako se nekome i noge sasijeku. U obližnjem grmlju bilo je mnogo opasača s kojim su nas vezivali u koloni.

Prvo što me strašno potreslo, kad su me izbacili iz kamiona na zemlju, bio je ovaj prizor: nekoliko metara ispred mene sjedio je potpuno gol jedan domobran oko koga se vrtio partizan sa velikim nožem i sjekao ga tako da mu je krv šikljala iz cijeloga tijela. Bio je već slijep. Partizan mu je oči iskopao. Ruke su mu bile vezane na leđima. Podnosio je sve potpuno mirno. Nije se mogla čuti ni jedna riječ optužbe. Sjedio je, ne pognut, sa uzdignutom glavom.

NA GUBILIŠTU

Partizani su bili bez bluza, sa zavrnutim rukavima. U rukama su jedni imali velike mesarske noževe, a drugi su imali kolčeve s puškom ili mašinkom preko ramena. Prolazili smo kroz takav stroj partizana koji su nas tukli. Imali su dugačku kosu i divlji pogled. Govorili su južnjački, srpski ili hrvatski. Krive noževe imali su nasadene na prilično dugačka držalja! Oficiri su ih tjerali da nas što bezdušnije muče.

Sa ceste smo krenuli na lijevo. Putem smo morali sjedati pa opet ustajati, korak natrag, korak naprijed i urlati na komandu: "Kopa, jama, seno, slama!" Zašto je ovo bilo, još ni dan danas ne znam.

Pratili su nas raspoređeni u dva reda, a u šumi je ionako bilo puno partizana, koji su nas sramotili i tukli. Neki među nama došli su do jame već upola onesviješteni.

Oko 30 metara pred jamom odriješili su nas i svaki od nas je morao brzo svući svo odijelo, ali su poneki ipak uspjeli sačuvati po koji dio odjeće na sebi. Kad smo već bili potpuno goli, opet su nam zavezali ruke na leđa. Zatim su nam partizani noževima i batinama pokazivali put ka grobu.

Ja sam se svukao do gola, zadržavši ipak košulju. Poneki od nas su dotrčali izmesareni i bez očiju, jer su ih partizani velikim noževima boli čak u glavu, a kad su nož zaboli u meso, vrtili su oštricom tamo - amo, tako da su nekima glave bile potpuno obezobličene. Takve, napola mrtve, smo mi morali vući sa sobom do jame.

Put do jame napravili su tako, da su posjekli grmlje koje je raslo oko jame, ostavljajući polomljene boce, tako da smo isjekli noge kad smo prilazili jami. Kakav će biti grob, jošte nisam ja imao predodžbu; samo sam čuo strijeljanje. Kad su me natjerali da trčim, požurio sam što sam brže mogao, jer su me tukli sa obje strane. Kad sam dotrčao do jame zapazio sam grupu partizana, koji su strijeljali u jamu još napola žive domobrane i bacali bombe, da je sijevalo i grmjelo kao da je oluja.

ŽIV U GROBU

Ujami nas je ostalo osamnaest živih. Ležali smo u sporednom rovu, svi na okupu, jer nam je bilo hladno, tako da smo zubima cvokotali, iako je bio mjesec lipanj. Uz to smo još bili i bez odjeće, žedni i gladni. Jama je bila na vrhu uska, znatno uža nego na dnu. Na dnu je ležalo deblo, približno 80 cm u promjeru. Mi, koji smo još imali malo snage, svakog ubijenog koji je imao još nešto na sebi svukli smo i sami se obukli, a ranjene smo previli. Svakome smo ruke odriješili ako se moglo; samo onima u sredini jame nismo to mogli, jer tamo su partizani strijeljali sa mitraljezima i bacali bombe.

Bilo je među nama vojnih svećenika, koji su pjevali pogrebne pjesme i molitve, tako da je bilo stravično slušati te glasove na slovenskom i latinskom jeziku. Mnogi od onih koji su umirali, molili su na sav glas: "Oprosti im Bože, jer ne znaju što čine!" Nijedna psovka nije se čula u jami. Strijeljanje je trajalo 2. lipnja i u nedjelju 3. lipnja, cijeli dan, a u ponedjeljak samo prije podne... Ždrijelo jame partizani su čuvali i danju i noću. Čak i preko noći su pucali u jamu mitraljezima i bacali bombe. Zapomaganje umirućih bilo je neopisivo.

5. lipnja nastala je izvan jame potpuna tišina. Nas petorica, koji smo bili lakše ranjeni i koji smo mogli hodati, čekali smo trenutak kad bi mogli izaći iz jame. Trećeg dana smo pronašli još jedan sporedni rov, dugačak otprilike 10 metara, ali iz njega nije bilo izlaza.

Nekome između nas uspjelo je dovući se do ruba jame, gdje su ga zgrabila tri partizana, te ga pitali: "Šta si ti? Rupnikovac ili nedićevac?" Odgovorio je: "Domobran sam"! Poslije 10 minuta je bez pucnja pao u jamu mrtav. Zaklali su ga. Tako smo ostali još nas četvorica, koji smo mogli hodati.

ZAJEDNIČKI GROB MINIRAJU

SVinkom Mravljetom smo napravili sklonište oko stijene od stalagmita tako, da smo naprijed smjestili pet - šest mrtvih domobrana da bi nas štitili. Mi, koji smo još bili živi u jami, mogli smo dobro vidjeti komuniste, jer im je sunce svijetlilo u lice, a mi smo bili u tami. Nismo previše gledali u njih jer smo se bojali da nas ne primijete. Povukli smo se natrag u rov i čekali smo što će biti na kraju. Nismo mnogo pričali, već smo razmišljali. Čak nam se nije dalo ni moliti; samo smo, s vremena na vrijeme, molili zajedno molitvu: "Sjeti se nas, premila Djevo Marija..."

Malo posle toga, kad su bacili u jamu zaklanog domobrana, čulo se izvana kopanje i sve je govorilo da će rub jame minirati. Nije prošlo ni pola sata, a već je grmjelo i u jamu su padale velike stijene i kamenje na umiruće domobrane. Ovo se ponovilo još četiri puta, jer ukupno je bilo pet detonacija. Nekome između nas pukao je bubnjić zbog zračnog pritiska.

Ovo se događalo 5. lipnja i prije podne. Naš rov nije bio potpuno zasut, jer je jama bila na dnu dosta široka. Tijela su bila pokrivena kamenjem, ali ne sasvim potpuno i još uvijek se mogao čuti hropac umirućih. Potom su još pobacali bombe, koje su toliko zadimile, da se uopće ništa nije moglo vidjeti.

BROJ ŽIVIH JE SVE MANJI

Prislušivali smo iz rova da bi doznali postoji li još kakva mogućnost za spas ili ne. Kada nam se pričinilo da se spušta noć, počeli smo se pripremati da izađemo iz jame, uvjereni da je to posljednja noć kada se još možemo spasti. Bili smo isuviše iscrpljeni. Uprkos svemu, nismo se suviše uznemiravali. Mogu reći, da smo bili potpuno mirni, iako smo bili svjesni da možemo tu ostati potpuno zakopani.

Znam da sam te večeri pokušao izaći iz jame, ali čim se malo pomakao, pao sam u nesvijest. Probudio sam se tek sljedećeg dana. Bio sam uvjeren da su se drugi spasili i da sam ostao među mrtvima, pa se zbog toga nisam uznemirivao. Počeo sam i rukama i nogama ići naprijed i dosta brzo sam došao na svjetlo. Usput sam naišao na mrtvog Vinka Mravljeta a za njim drugog, pa zatim trećeg, svi mrtvi. Jedan rodnom iz Rudnika kod Ljubljane -imena mu ne znam, jer u jami smo ga zvali "Rudnik"- bio je još živ i čekao pokraj otvora kako bi mogao izaći van. Kad me je vidio, začudi se, jer je bio uvjeren da sam umro. Kazao mi je da je vani još uvijek straža i da s vremena na vrijeme još uvijek bacaju bombe u jamu. To isto jutro su bacili u jamu još tri ranjenika.

SPAŠEN

Dan je protekao u čekanju da bi se spasili iz jame. Žed smo gasili tako, što smo lizali stalagmite, a usta smo vlažili našom vlastitom mokraćom. Glad smo utolili s malo mesa od mrtvih domobrana.

Kad se počela spuštati noć, nagovorio sam "Rudnika" da pokušamo izaći. Nije mogao, jer se osjećao sasvim slab. Ja sam se popeo na drvo, koje je bilo palo u jamu. Bila je već tama kada sam se izvukao iz jame. Pri izlazu je bilo toliko mnogo muha da sam imao osjećaj kao da me žele gurnuti natrag u grob, - tako su se zalijetale put mene. Čuo nisam ništa, jer mi je sve bilo uzavrelo u glavi. Pred jamom bio je netko obješen za noge u grmu. Izbjegao sam ga spuštajući se niz dolinu. Ne da se reći kako sam udisao svježi zrak. Išao sam prečicom po šumi srećući divlju prasadu koja me nije uznemirivala. A nisam ih se ni bojao, već sam samo od komunista imao strah.

BJEGUNAC

Drugog dana popodne između 4 i 5 sati došao sam u selo Koblere. Usput sam gasio žed rosom, a hranio sam se kiselijakom. U Kobleru blizu Kočevja bilo je puno komunista. Pričekao sam da padne noć i u mraku sam se približio selu. U jednoj kući sam dobio vodu, jaje i krumpir. Odatle sam otišao prema selu Otavice, gdje sam stigao oko dva sata po ponoći. Primila me je vrlo dobra obitelj gdje sam se pet dana odmarao i oporavljao.

Iz jame sam izašao 6. lipnja oko 9 sati navečer. Potom sam se krio po dolenskim šumama do 1. travnja 1946. godine. Tada sam preko Ljubljane, Brezovice, Vrhnike i Horjula otišao u Trnovsku šumu. Granicu sam prešao između Sv. Gabrijela i Sv. Mihaela i došao u Goricu 4. travnja 1946. godine.*

* Ovo je svjedočenje Milana Zajeca, objavljeno u srpskom listu "Iskra" iz Münchena, u brojevima 578 i 580 (svibanj i lipanj 1975.). Njegov prilog smo preveli s ekavice na ijekavicu, te u njemu zamijenili srbizme. Pripominjemo da je prvi put prilog objavljen u slovenskim novinama "Ameriška domovina" (br. 3 od 13. ožujka 1975.), u povodu 30. obljetnice tragedije u Bleiburgu, u kojoj je ubijeno i 12.000 slovenskih domobrana.

"Milan Zajec bio je strijeljan u Kočevju. Samo nekim čudom nije bio pogoden metkom, i u mrtvačku jamu su ga s sobom povukli njegovi poginuli drugovi, povezani zajedno s istom žicom za ruke, i njemu je uspjelo spasiti se i kasnije stići u slobodni svijet. Navodno, ima na svijetu takvih sedam Slovenaca (a ima takvih i nekoliko Hrvata), sedam Lazara, koji su uskršli za novi život, da svjedoče o Velikoj Tragediji" (Vinko Nikolić: Bleiburška tragedija hrvatskog naroda; Knjižnica Hrvatske revije, München-Barcelona, 1976.). Na ovom znanstvenom simpoziju prilog Milana Zajeca pročitao je gospodin Nikola Babić.

O POKOLJU HRVATSKIH ZAROBLJENIKA KOD LJUBLJANE I KOČEVSKOG ROGA

ZAPISNIK

Pristupa nepozvan IVAN GUGIĆ, sin Ivana i pok. Jake Cetinić, rođen u Veloj Luci dne 26.08.1925.

Ja sam svršio četiri razreda građanske škole u Veloj Luci te sam boravio kod kuće, kod svojih roditelja, sve dok me partizani nisu prisilno mobilizirali 10.09.1943. Bio sam u 26. partizanskoj diviziji, dalmatinskoj, te sam bio prisiljen na rad u engleskoj bolnici na Visu radi moje malodobnosti. U ožujku 1945. bio sam priključen XI. dalmatinskoj brigadi kod Gospića, nakon njegova pada. Odatle sam pošao u borbe kod Trsta te, nakon njegova pada, dalje uz sočansku dolinu sve do sela Kranjske Gore, gdje smo stigli 15. ili 16.05.1945. Ostao sam sa svojom jedinicom jedan dan, dok se nisu predale neke njemačke čete (Vlasovci u njemačkim uniformama) na sedlu prema Koruškoj. U Koruškoj sam ostao 6 dana, bio u Klagensfurtu i okolici. Tu sam bio prisutan kad su engleske čete predale hrvatske vojnike, koji su im se na vjeru bili predali, te ih izručivali naoružanim titovcima. Nakon toga poslani smo vlakom u Jugoslaviju, kroz tunel u Jesenice, jer nam saveznici nisu više dopuštali ostati u Koruškoj. Nakon jednog dana ostanka prebacili smo se pješke u Kranj (oko 24. ili 25.05.1945.). U Kranju, i to točnije u Primskovu preko mosta, ostali smo opet jedan dan. Tada je stiglo naređenje od Štaba 26. divizije Štabu XI. dalmatinske brigade da se izaberu iz cijele brigade (imala je 4 bataljona) najpouzdaniji komunisti, kako časnici tako i vojnici, za neki povjerljivi zadatak, od kojih bi stvorili posebnu četu.

Odmah mi je tada povjerljivo saopćio moj mještalin Daniel Joković, potporučnik, da su ljudi izabrani za ubijanje zarobljene hrvatske, slovenske i njemačke vojske. Moja treća četa, i ja osobno, bili smo određeni za pratnju i osiguranje ove novoformirane jedinice koja je brojala 60-70 ljudi: zapovijedao im je kapetan Nikola Maršić iz okolice Makarske, nekad zamjenik komandanta 2. bataljona, komesar čete bio je Ivica Bokež Crnogorac, a glavni komandant bio je major Simo Dubajić iz Like,¹ načelnik Štaba IV. armije, Operativni odsjek.

Sutradan, t.j. 25. ili 26.05.1945., krenula je ova ubijalačka četa praćena od 3. čete 3. bataljona u Ljubljanu. Iskrčani smo iz kamiona u logor pred Ljubljanom s drvenim barakama, gdje je bila masa zarobljenika, vojnika i civila, dapače i žena i cijelih familija. Doznao sam da se logor zove Št. Vid, gdje je bila biskupska gimnazija, a ograđen je bio žicom. Nama nisu dali pristupiti među logoraše, ali je ona izabrana četa ubijalaca ulazila u logor i pljačkala satove, naliv-pera, prstenje, zlato itd. Mi smo stigli tamo oko 5 sati navečer kamionom i prenoćili u barakama. Sutradan, oko 6 ujutro, po svoj prilici 27.05.1945., pošao je jedan kamion ubojica i 4 zatvorena kamiona ("crna marica") sa zarobljenicima. Mi smo znali da ih vode na ubijanje. Našu treću četvu povezla su dva kamiona oko 10 sati istog dana radi kupljenja i otpreme robe poubijanih zarobljenika. Vozili su nas 4-5 km Tržaškom cestom, koja ide u pravcu Trsta. Išli smo najprije natrag prema Ljubljani 1 i pol km te smo onda skrenuli desno, širim poljskim putem, i išli oko 3 km. Tu smo došli do seljačke kuće u voćnjaku, iza koje je bila šumica i njiva te neka jama oko 100 m daleko od kuće. Došavši tamo vidio sam grupu zarobljenika, oko 50 ljudi, koje skidaju i vežu žicom za ruke po

¹ Riječ je o Simi Dubajiću kojeg je davatelj iskaza Ivan Gugić spominjao kao Simu Dubojevića

dva i dva, za mišicu, te su ih opet u parovima povezali i između sebe žicom. One, koji su padali od iznemoglosti ili straha, natovarili bi između dvojice jačih da ih nose do jame i tukli ih. Zapovijedali su im da pjevaju: "Sjeno-slama, kuća-jama".

Skidali su i vezali zarobljenike oni koji su ih i ubijali. Ljude su prevozili kamioni s pratljom slovenske kurirske jedinice pod komandom nekog visokog plavokosog kapetana Slovenca, sa spomenicom borca od 1941. Kamionima je stizala svaki sat otprilike jedna "tura" i to cijeli dan, ukupno oko 40 kamiona. Navečer su se hvalili da su ubili 800-1000 ljudi. Da se slabije čuje pucanje, metali su na cijevi engleskih ručnih strojica od 20 metaka tzv. "glušnik". Ubijanje je vršeno na jami i to uglavnom metkom u zatiljak, a neki su i živi skakali u jamu, duboku bar 50 m. Mnogi nisu bili izdahnuli, nego strašno jaukali u jami, na što su partizani od vremena do vremena bacili englesku bombu u jamu. Te žrtve su bili najviše Slovenci te nešto Hrvati, i to svi muškarci. Ja sam se oko 11 sati dovukao do jame i pogledao u nju, ali se nije ništa vidjelo. Na to su mi Bokež i Maršić udarili po šamar i ja sam pao okrvavljen u nesvijest, jer našoj pratećoj četi nije bilo slobodno to gledati. Tu smo ostali do večeri i pakovali robu ubijenih ljudi /neke zelenkaste uniforme i drugo/. Vratili smo se oko 8 sati navečer u logor Št. Vid. Te večeri stiglo je naređenje majora Sime Dubajevića da se ubijanje više ne vrši kraj grada, jer narod može tako saznati tajnu. Govorilo se da će jamu "šprengovati" zajedno sa mrtvacima, da se tako s njima pokopa i tajna.

Za vrijeme ubijanja posipali su živim vapnom krv oko jame, da se muhe ne kupe i krv ne zaudara. Kreč je donio neki seljak. /Prisutni svjedoci vele, da se to mjesto zove Podgora kraj Podutika/. Sutradan smo pošli vlakom u Kočevje koje je bilo jako razrušeno. Mi smo se naselili u neku polurazrušenu kasarnu, oko 800 m izvan grada, gdje su nekad bile njemačke čete. Ubilačka četa bila je stigla prije nas, ali je nismo više vidjeli. Oni su po pripovijedanju drugova bili otišli u šumu, daleko dva-tri sata hoda, ali ja to točno ne znam. Znam samo da su tamo bili partizanski logori za vrijeme rata. Ta šuma se zvala Kočevski Rog. Zadatak moje čete bilo je da najprije u kasarnu primimo one koje su dopratili slovenski kurirski odredi, koji su ujedno u sobama s njih skidali robu, tražili oružje i zlato. /Bilo je na taj način nakupljeno 5-6 kg. zlata, a za dragocjenosti je bio odgovoran komesar 3. čete Ljubo Barbarić Hvaranin/. Mi smo slagali robu u bale i odvozili je na želj. stanicu kamionom. Rekli su nam da će se roba prerađivati u vojnička odijela. Mi smo trebali čuvati zarobljenike do dolaska kamiona i tovariti ih na kamione. Zapovjednik čete bio je Pelješčanin Ivo Franković. Bili smo punih osam dana u Kočevju. Stizalo je dnevno po 10 i više vlakova sa plombiranim, zatvorenim vagonima, uvijek najmanje 10 a gdje kad i po 20. Te su ljude dovozili iz Ljubljane, a možda i iz drugih krajeva. Skoro svi su bili vojnici-muškarci, ali i nekoliko žena, koje su silovali kod jame prije strijeljanja. Bilo je nešto i nedoraslih mladića od 15 do 16 godina; te znam za slučaj da je kapetan, plavokosi Slovenac, spriječio strijeljanje jednog takvog dječaka, valjda jer ga je poznao. Od onih, koji su prošli kroz moje ruke, bilo je više Hrvata negoli Slovenaca, ali je bilo i nešto srpskih četnika. Ne znam koje su čete tu bile ubijene. Sve ubijene odveli su na dvije jame-bilo ih je 30-40.000 u 8 dana.

Kada su ubojice polazile na Bled na odmor, nakon osam dana, bila je upravo nedjelja. Uoči toga je, u subotu, bio priređen neki ples za njih sa ženama. Na plesu su se hvalili kako su likvidirali 30-40.000 neprijatelja u 8 dana. - Prema odijelima, koja smo spremali iz Kočevja, bilo je preko 30.000 ubijenih. Mi smo poslali iz Kočevja preko 20 vagona robe, a dnevno smo slali 2 ili 3 vagona robe.

Glede žena mogu izjaviti da sam ih vidio 10-15, ali i kako sam ja vidio za vrijeme svoje službe tek jedan dio tih nesretnih zarobljenika sigurno je tih žena bilo više negoli 15. Njih nisu skidali kod naše kasarne, nego su ih do gubilišta vodili obučene; njih su silovali kod jama i kasnije se tim djelom hvalili, napose neki Hvaranin Kačić Božo, po činu Titov zastavnik. Žene su posebno jedno izgledale i neprestano su plakale, a bile su rastavljene od svojih muževa koji su bili hrv. časnici i kod Kočevja ubijeni. S njima nije bilo ni jedno dijete. Žene su bile obično obučene u gradska odijela, a neke su nosile vojničke hlače i čizme, i to valjda radi lakšeg putovanja. Nama uopće nisu dali doći blizu žena, jer su očito imali s njima svoje namjere.

Osim žena, vidio sam možda do 200 dječaka od 14-16 godina koji su nosili uniformu. Mislim, ustaške mladeži. Njih su potukli sve, osim prije spomenutog dječaka, spašenog od kapetana Slovenca. Svi su govorili da su nevini i da nisu ništa učinili, a mnogi su i plakali.

Vagoni sa zarobljenicima izgledali su strašno: budući im nisu dali ići izvan vagona na stranu, to su vagoni bili zagađeni i puni smrada. Nadalje, nisu dobivali hrane i vode na putu nikako, a ne znam ni kako su ih hranili u logoru. Svakako je istina da su iz vagona iznosili onesviještene i gdje kada lude ljude, a drugi su od slabosti i žege posrtali i padali putem. Te su onda pratioci tukli

ili eventualno natovarili na leđa zdravijih i jačih drugova zarobljenika. Ne znam da je kod toga bio netko ubijen.

Od stanice do kasarne išli su pješice i još obučeni. Oni su bili svjesni da idu u smrt. Neki od zarobljenika su glasno protestirali i govorili ubojicama da će doći dan pravedne osvete. Drugi su opet plakali, spominjući ženu, djecu, majku...Neki su govorili da su činili dobro i spašavali čak i partizane, te molili da ih poštede, ali niko nije dobio milost. Ispitivanja, izabiranja među zarobljenicima ili suđenja nije bilo: svi dovedeni u Kočevje imali su umrijeti. Zajedno su ubijani domobrani, ustaše, četnici, Rupnikovi vojnici i svi drugi. Bilo je čak i nešto malo njemačkih vojnika u uniformama, posebno časnika. Ubijena su tu i 2-3 ustaška pukovnika, ali se ne sjećam kako se zovu.

Čuo sam da je više ljudi pobjeglo ispred same jame kada su već vidjeli da će za koji čas poginuti, te su onda riskirali život a neki su se i spasili, ali su druge ubili partizani pucajući za njima. Ja sam spasio nekoliko ljudi uz tešku pogibelj života i to u ova dva slučaja. Prvo: pred kasarnom u Kočevju opazio sam neko meni poznato lice. Nisam znao u prvi čas tko je, nego sam ga zapitao: - Odakle si ti? On se sav tresao i nije mi odmah odgovorio. Pitam ga ponovno i dajem mu kuražu, a on na to reče: - Ja sam Dalmatinac, s otoka Korčule, iz Vele Luke. Pitam ga dalje, pozna li me on, jer ja sam ga poznao. Bio je to Mile Surljan s nadimkom Bumbar. Veli, da me ne pozna. Ja mu se predstavim i velim: - Ja sam Ivan Gugić, koji sam bio u križarskoj famfari u Veloj Luci. Onda me prepoznao i poljubio, zaklinjući me da ga spasim. Ja sam na to otišao kap. Bokežu i garantirao svojom glavom za njega da su ga Nijemci na silu odveli sobom prigodom napuštanja Korčule i dali u hrv. vojsku /imao je tada 15 godina/. Kapetan mi veli: - Dobro, ali ako doznamo da je on pomagao Nijemcima ili ustašama, onda ni tebi nema više glave. Mali ide stalno sa mnom u mojoj četi te 15. dan stiže povoljan odgovor u Tetovo, gdje mi je tada četa bila premještena. Mali je bio slobodan, ali je ostao u četi 2 godine na odsluženju svoga roka. Drugi je slučaj ovaj: isti Surljan me molio da pomognem njegovom satniku Ivici Geroču iz Slavenskog Broda, koji stoji u vagonu s drugim vojnicima i strašno trpi žeđ. Ja sam zgrabio vode iz cisterne u kantu i odnio do vagona, koji mi je pokazao moj mještatin Surljan. Kako sam poznavao pratioce, to su me pustili do vagona i ja sam otvorio vagon i dao im piti. Kada se stražar odmakao dalje, ja sam pustio Geroča i druga četiri vojnika, koje je on izabrao, i oni su pobjegli preko želj. pruge i neke livade u šumu prema jugu. Bila je već polutama, prvi suton i nisu ih primijetili. Prije bijega, u znak zahvalnosti, dao mi je neki zlatni lančić s vrata, srdačno mi zahvalio i rekao Mili da mi dade njegovu adresu. Ja sam kasnije dobio desetak-petnaest paketa iz Slav. Broda sa šunkama, brašnom, mašću, kobasicama itd., a mi smo njima poslali nešto ulja i smokava. Mogao mi je slati pakete, jer je Surljan pisao u Slav. Brod njima svoju kućnu adresu te su paketi stizali najprije na oca, a kasnije na mene, kada sam iza 4 godine došao kući /1949., jer sam također odležao 6 mjeseci u Vojnom zatvoru na Novoj Vesi u Zagrebu/.

Nakon 8 dana prestalo je ubijanje ove ubilačke čete, ali ja ne znam da nisu neki drugi, ranije i kasnije, ubijali antikomuniste. Čuo sam da su neki ljudi u civilu došli, koji su imali za zadaću da miniraju pećine i prekriju masovne grobove, a nakon toga i zelene grane položili preko toga strašnog mjesta. U subotu, zadnji dan ubijanja, došla je neka komisija viših oficira u uniformi, koju sam osobno vidio. Bilo je 5-6 ljudi među kojim puk. Dule Korač, Srbin sa Korduna, te ostali potpukovnici i majori, a uz njih je bilo 2-3 civila u dobrim odijelima. Kod nas u kasarni zaustavili su se jedva pola sata, a primio ih je Simo Dubajić i komesar Ivan Bokež. Oni su gledali kako mi pakujemo odijela te su posebnu brigu posvetili skupljenom zlatu i na kraju ga ponijeli sa sobom. Predao im ga je Bokež, a da nama nisu ostavili niti jedno pero za pisanje. Bokež nije kasnije imao neprimike radi predanog zlata, što znači da ga je predao u ruke pravim, ovlaštenim ljudima. Nakon toga otišli su u šumu, kod jama-masovnih grobova. Doznao sam pri dolasku komisije da im je zadaća utvrditi kako je obavljen posao masovnog ubijanja i jesu li dobro uklonjeni svi vidljivi tragovi ubijanja ljudi u masi. Komisija nije dolazila natrag u Kočevje. Prije odlaska komisije čula se je eksplozija iz šume, zapravo nekoliko njih uzastopce, te smo bili uvjereni da se tim pokrивaju jame s tisućama mrtvih tijela.

Ubilačka četa otišla je u nedjelju ujutro vlakom na Bled preko Ljubljane, oko 7 sati. To sam doznao kasnije, kada su se ubojice povratili svojim četama u Makedoniju. Pričali su da su bili nagrađeni tako da su dobili odmor na Bledu u nekom hotelu kroz 10 ili 12 dana, da su bili vrlo dobro hranjeni i da su se sjajno zabavljali, jer su se kupali i imali čamce na raspolaganju, a svaka večer davana je za njih predstava od neke diletantske grupe, poslana im iz štaba divizije. Svi oni bili su visoko odlikovani i svaki od njih je imao 2-3 odlikovanja, a imali su također i zlatne satove, fotografske aparate i slično. Među tim najviše odlikovanim ubojicama bio je neki Čepić Ante iz Makarske, kurir štaba brigade, omladinski rukovodilac, star 21-22 godine. Poslije toga događaja

hvatali su živčani napadaji tzv. partizanska bolest mnoge od tih ubojica. U svakom slučaju, smatrani su najpovjerljivijim među najpovjerljivijim partizanima-komunistima.

Moja 3. četa ostala je do nedjelje navečer u Kočevju te vlakom bila prebačena u Kranj, gdje smo ostali desetak dana i bili poslani dalje u Tetovo u Makedoniju, gdje smo stigli 7.07.1945.

Da je gore navedeno točno i istinito o meni, sve je pred svjedocima pročitano, - svjedočim svojim vlastoručnim potpisom te sam pripravan dati svoje svjedočanstvu pred svakom ovlaštenom komisijom, a istinitost garantiram i svojim životom.

Rim, dne 14. kolovoza 1953.

Ivan Gugić, bivši potporučnik Škole rezervnih oficira, a u vrijeme ubijanja običan Titov vojnik XI. partizanske dalmatinske brigade

Svjedoci:

prof. Krunoslav Draganović

Franc Soklič, građevinski stručnjak sa Bleda

Ignacij Janša, auto-prijevoznik sa Bleda